27

100 soruda / türkiye'de din ve siyaset / doç. dr. ahmet yücekök

100 SORUDA

TÜRKİYE'DE DİN VE SİYASET

DOÇ. DR. AHMET YÜCEKÖK

3. BASKI

GERÇEK YAYINEVİ

100 SORUDA TÜRKİYE'DE DİN VE SİYASET

Doç. Dr. Ahmet Yücekök

100 SORUDA DİZİSİ : 27

Birinci Baskı :
Ekim 1971

İkinci Baskı :
Şubat 1976

Üçüncü Baskı :
Aralık 1983

Kapak: Salt Maden
Kapak baskısı: Reyo Ofset

Dizgi ve Baskı: Gül Matbaası

DOÇ. DR. AHMET YÜCEKÖK

100 SORUDA
TÜRKİYE'DE DİN VE SİYASET

GERÇEK YAYINEVİ

Cağaloğlu Yokuşu, Saadet İş Hanı, Kat 4
İstanbul

GİRİŞ

Soru 1 : Toplumumuzda din sorunu hangi açıdan ele alınmalıdır?

Türkiye'de kuşkusuz din üzerinde birçok şey söylenmiş ve bu konuda sayısız kitap, makale ve broşür yayınlanmıştır. Ama kanımızca bu inceleme ve araştırmalardan birçoğu ya teolojik bir eser olarak kalmış, ya da dinin toplumu hangi yönlerde etkilediği ve topluma ne tür bir nitelik kazandırmak istediği hakkında teoride kalan öneriler ve varsayımlar toplamı olarak belirmişlerdir. Gerçi Din de kültür gibi bir üst yapı kurumudur ve her üst yapı kurumu gibi de toplumu kendi anlayış ve çıkarı doğrultusunda etkileyecektir. Ama üzerinde az durulan konu, bir toplumda dinsel yoğunluk derecesini saptayan nedenlerin meydana çıkarılması konusudur. Örgütlü ya da örgütlenmemiş din'i bir toplum içerisinde bir etki kurumu, baskı aracı olarak incelemenin dışında bir de dinsel oluşum ve katılmanın hangi tabana dayandığını, hangi sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel koşullardan üretiğini saptamak gerekmektedir.

Siyasal ve sosyal gelişmenin bulutların ötesinde ilâhî bir el tarafından idare edilmediği açıktır. Bir toplumda dengeli bir parlamenter rejim ve paylaşılan bir iktidar yapısı varken, bir toplumda tepeden inmeci bir asker - bürokrat elitin bulunması şans ve kaderle yorumlanamaz. Demokrasi de, faşizm de, diktatörlük de kendilerine en uygun ortam içerisinde gelişirler. Bu ortam, o siyasal yapıya rengini veren toplumun alt yapısal özellikleri, yani üretim ilişkileri türünün yarattığı ortamdır. Örneğin feodal üretim ilişkilerine dayanan geleneksel bir toplumda siyasal yapı olarak feodal beyler ve ağaları bulmamız ne denli doğal ise, sanayi devrimini gerçekleştirmiş katılımcı ve farklılaşmış sosyal sınıfların bulunduğu bir toplumda da pluralist ve demokratik bir siyasal yapı bulmamız o denli doğaldır. Dinin top-

tumu değil fakat toplumsal koşulların dini oluşturduğu yöntemiyle hareket edersek dinsel örgütlenmenin nedenlerini toplumun yapısında aramamız doğaldır.

İşte dinsel hareketlilik konusuna böyle determinist bir açıdan eğildiğimizde onun nasıl bir toplumsal bünyenin ürünü olduğunu saptamamız için toplumsal bünyeyi oluşturan sosyo-ekonomik unsurları incelememiz gerekmektedir. Şimdiye kadar birçok siyasal düşünür ve sosyolog ülkemizde dinsel akımları ve örgütlenmeyi sert dillerle kınamışlar ve dini sosyal ve siyasal gelişmemize set çekmeye uğraşan, bizi çağdaş medeniyete gitmekten alakoyup Orta Çağ karanlıklarına itmek isteyen bir umacı olarak göstermişlerdir. Ama toplumumuzda Din elle tutulur, gözle görülür bir vakıadır. Onu kınamakla, tehdit etmekle, suçlamakla yok edemeyiz ya da etkisini sınırlayamayız. Toplumsal bünyemizin ürettiği bir unsur olan din'in sosyo-ekonomik kaynağını saptamadan, kalabalık taraftar kitlesini hangi tabandan bulduğunu öğrenmeye çalışmadan onu kınamak ve laiklik sopasıyla tehdit etmek, deve kuşu misali, tehlikeden korkup başımızı kuma sokmaya benzer.

Bu nedenle bu araştırmanın amacı Türkiye'de çok yaygın ve etkin olan katılmanın ve hareketliliğin temellerine inmek ve dinsel yoğunluğu oluşturan nedenleri ülkenin alt yapı sisteminde aramaktır.

Soru 2 : Din, idealist tanıma göre, maddeyi oluşturan bir alt yapı kurumu mudur?

Din ve sosyal yapı arasındaki ilişkileri saptama uğraşına giren sayısız yazar ve düşünür genellikle iki ana yaklaşımdan birini benimsemişlerdir.

Bunlardan ilki, aklın ve ruhun maddeyi yarattığını öngören idealist bir yaklaşımdır ki din ve sosyal yapı arasındaki ilişkiler konusunda dinin sosyal yapıyı belirlediğini ve yarattığını savunur.

İkinci yaklaşım ise sosyal yapının ve çevrenin dini belirleyeceğini, dinin ancak sosyal yapının kendine özgü niteliklerini içeren, ve bu niteliklere göre şekil bulan bir inanç ve değerler sistemi olduğunu savunan materyalist, yani maddeci dünya görüşüdür.

Toplumsal gelişim ve değişimin düşünce ve değerleri değil de, düşünce ve değerlerin toplumsal gelişim ve değişimi sağladığını savunan ve bu alanda özellikle din'in ekonomik gelişme alanında nasıl etkili olduğunu saptamaya çalışan Max Weber, kuşkusuz soruna bu yaklaşımla eğilenlerin en önemlilerinden biridir.

Weber'in Din ve Kapitalizm arasında kurduğu bağlantıyı genellikle şu şekilde özetlemek mümkündür: Reformasyon hareketi sonucu bağımsızlıklarına kavuşan Hıristiyanlık, özellikle bunun belli bazı türleri, diğer dinlere kıyasla Kapitalizm'in gelişmesi için daha elverişlidir. **Protestan Etiği ve Kapitalizm'in Ruhu** adlı eseri başta olmak üzere bu konudaki diğer bütün yapıtları bu genellemeyi kanıtlamak içindir.

Weber dinsel fikirlerin kapitalist gelişmeyi ne derecede etkilediğini araştırmış, ekonomik bir ethos'un ya da ruhun oluşmasında bu dinsel fikirlerin ne gibi bir payı olduğunu incelemiştir. Ekonomik faktörün önemini inkâr etmemekle birlikte, Weber, kapitalizmin ortaya çıkmasında ve gelişmesinde en az ekonomik faktör kadar psikolojik faktörün de etkili olduğunu belirtmiştir. Ona göre, Calvin'in en önemli kişi olarak belirdiği dinsel akımlar; ticaretin hızlanması ve sanayiin yayılmaya başlamasında büyük ölçüde etkili olmuştur.

Protestanlığın Batı Avrupa'ya kazandırdığı yeni kültürel boyutlar ve değerler Weber'in görüşüne göre kapitalist birikimi hızlandırmış ve burjuvazinin gücünü aldığı bireyci girişim ve kültürü pekiştirmiştir. Bu bireycilik, insanların Tanrıya karşı tek başlarına sorumlu bulundukları ilkesinin benimsenmesi sonucu gerçekleşmiştir.

Diğer taraftan, Protestanlığın kapitalist gelişime bu anlamda en büyük katkısı başarının ve çalışmanın bir ibadet olduğu inancını yaymasında yatmaktadır. Bu anlayışa göre Tanrı kendisini memnun eden kişileri zenginleştirmektedir. Tanrıyı memnun etmek ise çalışmakla mümkündür. Bu dünyada hemcinslerinden bir civi daha fazla çakan insan Tanrının o ölçüde daha makbul kuludur ve böylece insanlar Tanrı tarafından makbul sayıldıkça zenginleşmekteler ve zengin oldukça da makbulleşmekte ve sevilmektedirler. Çalışmayan insanın ise yemek yemeğe bile hakkı yoktur.

Çalışma ve Zenginleşmeye teşvikin yanı sıra protestanlık, israfı, lüks içinde yaşamayı da yasakladığı için kapital birikimini de sağlayan önemli bir etken olmuştur.

Protestanlığın Batı Avrupa ekonomik koşulları üzerinde geliştirici bir etken olması din'in yalnızca gelişimin itici gücü olarak tanımlanmasına yol açmamalıdır. Gene Weberci bir model içerisinde ve Weberci bir anlayışla, İslâm dininin de Osmanlı ve diğer İslâm topluluklarının ekonomik koşulları üzerinde kapitalist gelişimi durdurucu bir etken olduğu ileri sürülebilir. Örneğin toprak mülklerinin varisler arasında eşit olarak paylaşılmasını öngören İslâm miras hukukunun mülkü parçalayıcı etkileri olmuş, parçalanan ve önemini yitiren mülk hiçbir zaman kapital birikimini sağlayacak yetenekte olmamıştır. Öbür

taraftan faiz yasağının ekonomik gelişime ne ölçüde ağır bir engel olduğu açıktır. Faiz yasağı yüzünden sermaye, ticaret alanından çok, değerli eşya alımına yöneltilerek dondurulmuş, bir burjuva devrimine yol açacak sermayeci sınıflar İslâm toplumlarında yeterince gelişmemiştir. İslâm dini ayrıca Peygamberinin geleneğinin saflığını ve açıklığını sonuna kadar korumuş ve bu nedenle diğer kültürel ortamlara açılamamıştır. Geleneksel bir kültür ve otoriter bir normatif sistem içerisinde İslâm toplumu, farklılaşma ve değişme sürecine girememiş ve ümmet toplumunu evrensel normların egemen olduğu bir modern topluluğa dönüştürememiştir.

Soru 3 : Din bir ideoloji midir?

Değer ve inançların toplumsal yapı ile olan ilgisine şimdilik değinmeden dinsel inanç ve değerlerin toplum içerisinde davranışlar ve tutumlar üzerinde nasıl etkili olabileceklerine eğilelim.

«Değer» kavramından anladığımız değişik birimlere ya da davranış kalıplarına verdiğimiz nisbî kıymetin tanımıdır. Değerler toplumsal kültürün bir parçasını meydana getirirler. Kültür ise kişinin, toplumun bir üyesi olarak edindiği bilgiyi, inancı, değerleri, sanatı, ahlâk anlayışını, örf ve âdetleri, yasaları içeren karmaşık bir bütündür. Bu anlamda kişi kendine özgü yaşama koşullarını kaynaşmış bulunduğu toplumun kültür kalıplarına dayanarak sağlamaktadır. Ve gene bu anlamda kişilik, kültür yapısının bireysel bir ifadesi, kültür ise kişiliğin kollektif ifadesi olmaktadır.

Din ise sosyolojik anlamda kişinin kültürünün bir parçası ve önemli bir sosyal kurum olarak grubun ortak malıdır. Böyle bir gruba doğan çocuk, grubun dinsel değer ve inançlarını kabul eder ve benimser. Böylece doğduğu grubun doğru ve yanlış olarak tanımladıkları şeyleri öğrenir, neyin iyi, neyin kötü ve neyin yapılmayıp neyin yapılması gerektiğini anlar. Bunları yapmadığı ya da benimsemediği takdirde de o grubun üyesi olamıyacaktır. Böylece dinsel değerlerin bütün bir toplum için uyuşumcu, kaynaştırıcı ve düzenleyici bir rolü bulunmaktadır.

Dinsel değerlerin, toplumun diğer değer sistemleri ile açık bir çelişkiye düşmediği bir ortamda, toplumsal yaşantıya anlam kazandırarak ve ne yapılması gerektiğine ait direktifler vererek kişinin davranışı ve vaziyet alışı üzerinde büyük etki sahibi olduğu kuşkusuz açıktır. Bu anlamda din, toplumun kültür yapısı içinde yaygın bir değer ve inanç sistemi olarak kaynaştırıcı ve eğitici rollerinin yanısıra kişi

davranışlarına, ya açıktan açığa verdiği buyruklarla ya da topluma müphem ve mistik bir şekilde yaydığı inançlarla yön veren geniş kapsamlı bir ideoloji olacaktır.

Bunu daha etraflı bir şekilde, din'in ekonomik koşullara yön verdiğini öngören M. Weber'in yanı sıra, siyasal değerlerin din tarafından şekillendirilmesini ele alan Bellah'da da görmek mümkündür. R. N. Bellah'a göre Japonya'da Shinto dininin toplumsal ve dinsel değer sistemleri içerisinde sağladığı önem ve ağırlık bütün bir toplumu etkisi altında bulunduracak ve toplumdaki davranışlara yön verecek niteliktedir. Çin'de bir çocuğun anne ve babasını, ne koşullar altında olursa olsun, sonuna kadar savunmaya yönelten dinsel değerler, Japonya'da siyasal bir görünüm kazanmakta ve Japon çocuğuna Shinto dini, imparatora karşı çıkan anne ve babayı terketmeyi emretmektedir.

Bu arada şu da belirtilmelidir ki dinlerin, toplum üzerlerindeki etkisi yalnızca soyut bir günah kavramı ve bu günahın getireceği uhrevi cezanın korkusu değildir. Toplumdaki utanç duygusuna hitap ederek denetimlerini daha etkili bir şekilde yapan dinler sorunları yer yüzüne indirebildikleri için kişi davranışları üzerinde daha da etkili olabilmektedirler. Örneğin, gene Shinto dini kişinin utanç hislerine hitap eden bir dindir. Japonya'da utanılacak bir duruma düşen kimseyi ailesi de reddettiği için kişi kendini Shinto dininin elinden, utanmaz bir adam olsa dahi, kurtaramamaktadır. Bellah, Japonya'da okula giden oğlunun ardından şöyle bağıran bir anneyi örnek vermektedir: «Eğer başarılı olmazsan eve hiç dönme.»

Meiji döneminde siyasal bütünlüğü sağlamak için tekrar ön plana alınan imparatorluk kurumunu güçlendirmek için yaygınlaştırılan Shinto dininin, getirdiği değer ve inançlar bakımından, toplumu istenilen yönde etkilediği açıktır. Ama unutmamalıdır ki Shinto dinini de toplumsal koşullar önemli bir duruma getirmişlerdir. Bu anlamda toplumsal koşullarla değerlerin ve dinin arasında karşılıklı bir etkilenme ilişkisi görülmektedir. Fakat şimdilik bu karşılıklı etkilenme sürecine değinmeden, maddeci görüşe, yani dini toplumun yarattığı görüşüne değinmek gerekmektedir.

Soru 4 : Din, maddeci tanıma göre, sosyo-ekonomik yapının oluşturduğu bir üst yapı kurumu mudur?

Toplumun Din'i oluşturduğu görüşü kendini en güçlü T. H. Tawney'in, Marx'ın ve Engels'in eserlerinde göstermiştir. Var kabul edilen

şeylerin algılanabileceğini ve duyumlanabileceğini ve bu nedenle Tanrının varlığının algılanamadığı sürece ispat edilemiyeceğini söyleyen Feuerbach, Marx ve Engels'i bu konuda büyük ölçüde etkilemiştir. Din kurumunu bir üst yapı olarak niteleyen Marx ve Engels, Din'i sosyo-ekonomik koşulları yansıtan ve onlara dayanarak değişen bir değer sistemi olarak almışlardır.

Engels'in Anti-Dühring'de, özet olarak, belirttiği gibi bütün dinler insanların zihinlerinde gündelik hayatlarını denetleyen dış güçlerin fantastik (akıl ötesi) bir yansısı, dünyevî güçlerin doğa üstü güçler olarak yansımasıdır. Tarihin başlangıcından böyle yansıyan ve sonrcki gelişmelerde Tanrılar nezdinde kişileştirilen güçler aslında doğanın güçleridir. Evrimin daha ileri aşamalarında, çeşitli Tanrıların bütün doğal ve toplumsal yüklemleri, soyut insanın bir yansısı olan her şeye kadir tek Tanrıya aktarılır.

İlkel insanın gözünde doğa güçleri yabancı, mistik ve üstün görünür. Doğa güçlerinin kişileştirilmesi, bir başka deyişle somutlaştırılması isteği, her toplumda Tanrıları yaratmıştır. Tanrıyı bir yerden başka bir yere iten sadece doğa güçlerinin gerçekten bilinmesidir. Gerçek dünyanın dinî yansısı ancak, günlük hayatın pratik ilişkileri insanlara kendi aralarındaki ve kendileriyle doğa arasındaki anlaşılır ve akla uyar ilişkileri göstermeye başlayınca ortadan kalkar. Maddî üretim sürecine dayanan bir toplumun hayat süreci, bir araya gelmiş özgür insanların üretimi olarak ele alınmadıkça ve onların bilinçli, planlı denetimleri altında bulunmadıkça mistik pençesinden sıyrılmaz. Teknoloji, insanın doğayı ele alış tarzını, hayatını sürdürmek için giriştiği üretim sürecini, ve insanın toplumsal ilişkilerini şekillendiriş tarzını açıklar. Bir başka deyişle, insanın doğa güçlerini denetim altına aldığı her zaman dinsel etki çözülür.

Din'in değişime uğraması ve dinsel etkenliğin giderek yok olması toplumun feodal bir düzenden kapitalist bir burjuva düzenine geçme süreci içerisinde gerçekleşecektir. Dinlerin değişik toplumsal koşullar altında değişik niteliklere bürünmesi olayını, Batıdaki gelişmelere bakarak yargılayabiliriz. Batıda Din bayrağı altında yürütülen savaş ve mücadeleler, eskimeye ve gelişen üretim güçlerine köstek olmaya yüz tutmuş bir ekonomik düzene karşıdır.

Weber'in Batıda kapitalist ruhu geliştiren etken olarak ileriye sürdüğü protestan etik, aslında Tawney'in de ısrarla üzerinde durduğu gibi, eskimeye ve gelişen üretim güçlerine köstek olmaya yüz tutmuş bir feodal düzene, gelişen burjuvazinin başkaldırması sonucu benimsenen ve kendini yeni ekonomik düzene uydurmuş bir dinsel öğreti ve değer sistemidir.

Din'e materyalist görüş açısından bakanlar için Hıristiyanlık ezilen kitlelerin bir hareketidir; başlangıçta kölelerin ve özgürlüğüne yeni yavuşmuş kölelerin, tüm haklarından yoksun bırakılmış yoksulların, Roma tarafından boyunduruk altına alınmış ya da dağıtılmış kişilerin din'i olarak ortaya çıkmıştır. Hıristiyanlık, işkenceden, sıkıntıdan ve yoksullukton kurtuluşu vaad etmektir. Kurtuluş yeri ise, bu dünya değil, izleyen dünya olacaktır. Bu dünyada çekilen sıkıntıların diğer dünyada ödüllendirilmesi ve sonsuz mutluluğa kavuşturulması, ezilen ve horlanan kitleler için bir cankurtaran simidi olmuştur. Böylece toplumsal gereklere üst yapıda bir cevap olarak beliren din, toplumdaki kurtarıcılık fonksiyonunu giderek feodalite ve kilisenin yararına işleyerek yitirmiş ve 16. yüzyılda toplumdaki yeni sosyo-ekonomik koşullar karşısında buhranlı bir devreye girmiştir.

1500 - 1550 döneminde gözlemlediğimiz üç önemli olgu (fiyat yükselişi, sermaye ve faiz, İngiltere'de toprak sorunu), ekonomik çıkarların birinci plana çıkmasına yol açmış ve gelişen bu yeni çıkarlar ile dinsel kurumlar, özellikle geleneksel olanları, arasında çelişki ve sürtünmeler belirmiştir.

Önemle üzerinde durulması gereken nokta şudur: Toplumsal koşullarda meydana gelen üçyüz yıllık değişmeler sonucu, toplumun onaltıncı yüzyıldaki yapısı ile geleneksel toplum kurumları arasında kesin bir çatışma ortaya çıkmış, örgütlenmiş din buna direnmiş ve yeni toplumun eşitsizliklerini «eskiye dönüş» yolu ile gidermek için çağrılarda bulunmuş ve bunu başaramayınca da kendisini yeni koşullara ayarlamak zorunda kalmıştır.

Gelişen burjuvazi karşısında önemli mali kaynak ve topraklara sahip kilise geri plana düşmemek için ilk Hıristiyan öğretisi olan bireylerin tüm eşitliğini savunmuş fakat ekonomik gelişmenin piyasa güçlerinin gayri şahsiliğini ön plana çıkarması ile dinsel öğretinin mutlak bir şekilde bireycl olması ister istemez kabul edilmiştir. Bir yandan ticaretin gelişmesi ve yeni sınıfların iktidara ağırlıklarını koyması, d'ğer yandan da insanın doğaya egemen olması sonucu, dinin izah etmekle yo da denetlemekle yükümlü olduğu olanların daralması bu devrimin gerçekleşmesine yol açmıştır.

Kilise çatısı altındaki kollektivizm'den bu şartlar altında bireycliğe gecilmesi olağan bir gelişmedir. Onaltıncı yüzyılın ilk ceyreğinda ortaya çıkan dinsel değişmeler bu nedenle ve ister istemez bireycliğe yer vermek ya da yok olmak seçimi ile karşı karşıya bırakılmışlardır.

Batı Avrupa'da dindeki «Reform» hareketine koyulacak teşhis, ye-

ni burjuva ekonomik koşullarını sınırlayan bir dünya görüşünün yeni koşulları destekleyecek şekilde değişime uğradığıdır.

Dünyanın değiştiği bir dönemde birikimciliğin «günah»tan «Tanrısal görev»e dönüşmesi önemlidir. Şöyle ki, kapitalizm tarihsel ve toplumsal koşulların değişmesi sonucu ortaya çıkmış fakat bu değişmeler sonucu oluşan dinsel görüş değişmeleri, bu gelişmeyi (kapitalist) hızlandırmıştır. Temeli yaratan değil, temelin harcını kuvvetlendiren unsur din'dir.

Bu anlamda da, gene, önceden de belirtildiği gibi, toplumla din arasında karşılıklı bir etkileşme süreci belirmektedir.

Soru 5 : Din'in bağımsız bir değişken olarak tanımı nasıl yapılır?

Üçüncü bir ana yaklaşım olarak din'in bağımsız bir değişken olduğu önerilmektedir. Bu anlamda din toplumsal koşullarla hiçbir ilgisi olmayan bir unsur olarak belirmektedir. Bir başka deyişle din toplumun içinde bulunduğu sosyo-ekonomik koşulların oluşturduğu toplumun kültür yapısından bağımsız bir değer ve kendi başına oluşan bir kurumdur. Din'in etkinliği ve gücü üzerinde toplumların niteliği, modernleşme süresi içerisinde almış oldukları yol, hiçbir zaman belirleyici bir unsur olmadığı gibi, toplum içerisinde de hangi sınıf ve zümreler tarafından benimsendiği de bir kural olarak ortaya konamaz. Dinsel inançlardaki ve eylemlerdeki yoğunluk yalnızca bir inanç ve iman sorununa indirgenebilir ve bu anlamda da din'in her toplumdaki ağırlığının nedenleri bilimsel yöntemlerle açıklığa çıkarılamaz. Buna göre din, toplumsal ve sınıfsal niteliklere göre bir tutarlılığa ve sürekliliğe sahip değildir ve takdiri ilâhî olarak güçlendiği her yerde toplumu eşit olarak etkiler ve yön verir. Din bu anlamda maddeyi ve toplumu oluşturan bir etkendir ve kaynağını toplumdan değil fakat bağımsız olarak bilim ötesi bir güçten almaktadır.

Soru 6 : Din ile toplum karşılıklı bir etki-tepki ilişkisi içinde midirler?

Toplumun mu dini yoksa dinin mi toplumu etkileyip oluşturduğu sorunu değişik görüş ve yaklaşımlarla incelendikten sonra ortaya belirgin bir şekilde çıkan sonuç her ikisinin de karşılıklı olarak birbirlerini etkiledikleridir. Toplumun kültür yapısı, o toplumun sosyo-ekono-

mik yapısının bir yansıması olduğuna göre onu ayrı ve bağımsız bir bütün olarak ele almak olanaksızdır. Gene aynı şekilde, toplumdaki kişilerin davranışlarını, tutumlarını, vaziyet alışlarını etkileyen, toplumu birarada tutup, bir bütün olarak kaynaştıran ve toplumun değerlerini ve normlarını içeren kültür yapısından toplumu ayırarak tek başına ele almak mümkün değildir. Bu anlamda üzerinde durduğumuz sorun toplumun mu yoksa kültürün mü daha önemli olduğu değildir. Toplumun en iyi kültür açısından mı yoksa kültürün toplum açısından mı anlaşılacağının tartışmasını da yapmayacağız. Çünkü önemli olan sorun hangisinin daha önemli olduğu değil fakat herbirinin nasıl işlediği ve yekdiğerl ile nasıl içiçe bulunduğudur.

Kültürün toplumla içinde bulunduğu bu karşılıklı etki süreci birbirleriyle ilişkili ve birbirlerine dayanan unsurlarla çok karmaşık bir bütün meydana getirmiştir. Bu karmaşık bütün içerisinde hiçbir örf, âdet, yasa, davranış ve kurum tek başına diğerlerinden soyutlanmış olarak bulunamaz. Ekonomik koşullar, aile düzeni, dinsel telkinler, siyasal hedefler hep birbiri içine geçmiş unsurlardır.

Kişinin toplum içerisinde oynadığı rol de toplumsal ve kültürel sistemden soyutlanamaz. Kişinin rolü o kişinin toplum içerisinde işgal ettiği mevkiin gerektirdiği davranışıdır. Buna göre ekonomik bakımdan gelişmiş, ihtisaslaşmış ve yoğun işbölümü ile farklılaşmış toplumlarda kişilerin rolleri de geleneksel ve statik toplumlardaki kişilerin rollerinden farklı olacaktır. Kişinin değerlerindeki ve davranışlarındaki değişimi sağlayan sosyo-ekonomik gelişmeler, yaşamak ve sürekli olmak için gerek duydukları desteği, yarattıkları yeni kişilik ve değerlerde bulacaklar ve yeni gelişimler oluşano kadar bu böyle devam edecektir.

Bu anlamda din de çevrenin kendisini egemen kılacak özel koşullarından beslenecek ve toplumu kendisinin egemen olarak devam edeceği bir düzeyde tutmak isteyecektir. Fakat topluma başka değerler kazandıracak bir sosyo-ekonomik değişim karşısında ister istemez önemini yitirmek durumuna düşecektir.

Soru 7 : Geleneksel bir toplumdan ne anlıyoruz?

Geleneksel toplum tamamen tarımsal bir tabana oturmuş ve üretim ilişkilerinin feodal bir yapı içerisinde sürdürüldüğü, kaderci bir kültürün, paylaşılmayan tekelci bir iktidar meydana getiren toprak ağalarının ve ruhani liderlerin egemen olduğu ve yetkinin başarıya

değil doğuşa verildiği bir toplumdur. Ekonomik ve sosyal gelişim doğrultusunda ise modern sanayi toplumu yatmaktadır.

İşte bu geleneksel siyasal yapı ile toplumdan, modern sanayi toplumuna geçiş sürecini, sosyal ve ekonomik gelişme süreci olarak tanımlayabiliriz. Geleneksel bir toplumu meydana getiren sosyal, ekonomik ve kültürel öğeleri kısaca sıralayarak geleneksel toplumun tanımını yapmamız mümkün olacaktır.

Geleneksel Toplum :

a) Değişme yokluğu,
b) İlkel teknik, zayıf üretim,
c) Yatay, dikey toplumsal hareketsizlik,
d) Tarımsal yapı ve kapalı ekonomi,
e) Feodal ve paylaşılmayan bir siyasal yapı,
f) Geniş aile düzeni,
g) Kaderci zihniyet ve mahallî kültüre bağlılık,
h) Yeteneğe değil doğuma dayanan tayinler'in egemen olduğu, «kapalı» bir toplumdur.

Soru 8 : Geleneksel bir toplumda din'in rolü nedir?

Toplumun kültür sistemi içinde yer alan ve az gelişmiş toplumlarda, farklılaşmamış sosyal yapı nedeni ile tek yaygın değer durumunda bulunan din, kuşkusuz, gelişmiş toplumlara nazaran insan yaşantısına yön veren en büyük etkenlerden biri olacaktır.

Bunun en büyük nedeni, gelişmiş toplumlarda kişinin sadakatini ve inancını yönelteceği çok sayıda değişik kurumların, farklılaşamama nedeniyle, az gelişmiş toplumlarda bulunmamasıdır. Böyle bir ortamda kişi bağlılık hislerini tatmin ve aynı zamanda koruyucu bir güce sığınmak için dinden başka kapsamlı bir sistem bulamayacaktır. Bu, özellikle, bir hukuk ve ekonomi sistemini içeren İslâm dininde böyle olmaktadır.

Küçük yaşlarda, anne ve babayı, her şeyi yapmaya kadir bir güç olarak gören çocuk bu alışkanlığını ileri yaşlarda da sürdürecek, ancak bu ihtiyacını geleneksel toplumun yalınkat yapısında sadece dinde gidermek olanağını bulacaktır. Ayrıca çocuğun küçüklükten beri gördüğü ve tanıdığı çevre, ve ailesinden aldığı görgü ve eğitim, gene farklılaşmamış bir yapının sonucu dinsel ve kaderci bir eğilim taşıdığı için, çocuğun sosyalizasyon süreci dinsel bir özdeşleşme ile başlayacaktır. Bu anlamda dinsel inançların egemen olduğu toplumlarda,

özellikle din'in hayatın her safhasını kapsadığı İslâm toplumlarında, çocuğun alleden ve çevreden edindiği dinî bilgi ve görgülerin kendisini ilerikî yıllarda ne yönde etkileyeceği açıktır. Çocuk, ilerde kimlik sorununu çözümlerken, durgun, statik bir sosyal yapının da yardımıyle, herkes gibi olmaya karar verecek, babasına ve çevresine benzemeye çalışarak onlar gibi saygı değer bir mümin olmaya yönelecektir.

Fakat ihtisaslaşmanın ve iş bölümünün yarattığı farklılaşmış bir toplumda kişi bağlanacak başka kurumlar ve değerler bulacağından, din artık etkili bir sosyalizasyon aracı olmaktan çıkacaktır.

Soru 9 : Din'in geleneksel toplumlarda «fonksiyonu», «Kitlelerin afyonu» olmak mıdır?

Geleneksel toplumlarda din, yalnızca, kişinin sosyal ve siyasal davranışını etkileyen en yaygın değer ve inanç sistemi değildir. Marx din için «Kitlelerin afyonudur», demişti. Bu önerlyi yorumlayanlar, din'in egemen sınıfların çıkarlarını korumadaki büyük etkenliği üzerinde durmuşlardır. Gerçekten de geri kalmış toplumlarda, kaderci bir kültür'e sahip olan halk yığınlarının sosyal eşitsizliğe karşı çıkmalarının, gerek kendileri tarafından dinsel inançlara aykırı bulunarak, gerekse dinî telkin ve baskılarla istemleri başka yönlere çevrilerek önlenmiş olması mümkündür.

Burada, «Afyon» kelimesini yalnızca egemen sınıfların halka zorla yutturdukları uyuşturucu bir kavram olarak almalıyız. Din aynı zamanda halkın bilinçli ya da bilinçsiz olarak kabullendiği, bu dünyada çözümleyemediği sorunlara uygulayarak ferahlamaya çalıştığı, ızdıraplarını ve endişelerini, gizli, mistik bir güce sığınarak giderdiği, fakir yaşantısına teselli bulduğu, teskin edici, ümit verici bir unsurdur. Din bu anlamda da bir «afyon» sayılabilir.

Soru 10 : Modern ve farklılaşmış bir toplumdan ne anlıyoruz?

Modern sanayi toplumu, yetkinin, ihtisasa ve başarıya verildiği, kan, hısım ve klân bağlılığı düzeninin atomize olmuş alle ve ulusal bağlılık düzeyine çıktığı, ihtisasın yoğunlaştığı, işbölümünün arttığı, sanayileşmenin doğurduğu sınıf çatışmalı toplumun ürettiği, paylaşılan, pluralist bir iktidar yapısına sahip bir toplumdur.

Modern topluma geçiş, bu sayılan öğelerin gerçekleşmesi sonucu belirir ve bu gelişmenin tümü geniş ölçüde bir toplumsal hareketlilik, seferberlik (Social Mobilization) yaratır. Bu toplumsal hareketliliğin temelinde ise ekonomik gelişmenin sağladığı işbölümü ve ihtisaslaşma yatmaktadır. Geleneksel yaşama düzeyinden modern yaşama düzeyine yönelmiş toplumların nüfuslarının önemli bir kısmında beliren geniş kapsamlı değişme süreci olan sosyal hareketlilik kavramı, içine, üretim ilişkilerindeki değişiklikleri, göçlerle meydana gelen değişiklikleri, meslek değişikliklerini, toplumsal yerleşmedeki değişiklikleri, kurumlardaki, rollerdeki, davranışlardaki, ihtiyaçlardaki ve geleneklerdeki değişiklikleri alır. Bütün bunlar sırasıyla siyasal davranışı etkiler ve değiştirir. Bu değişiklik sonucu eski toplumsal, psikolojik, ekonomik bağlılıklar yıkılır ve toplum yeni toplumsal davranış kalıplarını benimsemeye hazır olur.

Toplumsal hareketlilik beraberinde geniş bir «siyasallaşmış» vatandaş topluluğu getirir. Bu topluluğun hacmi büyüdükçe siyasal kurumların ve eylemlerin değişmesi için gittikçe büyüyen bir baskı başlar. Bunun diğer bir sonucu olarak da siyasal sürece yönünü veren insan ihtiyaçlarında bir değişiklik olur. Bu değişiklik siyasal süreci de etkileyip değiştirecektir. İnsanların ilgileri mahallî bölgelerden ulusal düzeye çıktıkça, eski örf, âdet ve geleneklerini terkedip mesleklerinde ve yaşadıkları yerlerde değişmeler meydana geldikçe, ihtiyaçlarında da belirgin bir değişme olacaktır. Toplum böylesine gelişip değiştikçe ve atomize hale dönüştükçe kişi toplum içinde giderek önemini kaybedecek, devasa kuruluşlar, büyük şehirler ve gayri şahsî, ulaşılması zor siyasal yapı karşısında cüceleşecektir. Kesif iş bölümü dolayısıyla çıkar türlerinin çoğaldığı böyle bir toplumda insanlar eş görüşlere ve eş çıkarlara sahip insanlarla birarada olmak isteyeceklerdir. Çünkü toplumda yalnızca sosyal, siyasal ve ekonomik örgütler, unsurlar devleşmemiş, kişinin uğraşmak zorunda kaldığı problemler de devleşmiştir. Kişi de bu büyük sorunları çözebilmek için dayanışma ihtiyacı içindedir. Toplumsal koşulların yarattığı böylesine bir zorunluluk sonucu toplumsal örgütler kurulmaya başlar. Kişi, çıkarlarının ve görüşlerinin paylaşıldığı bu kurumlarda artık o devasa toplum karşısında bir cüce değildir. Artık kendi çıkarları doğrultusunda başka kuruluşlara, örgütlere baskı yapabilecek, siyasal, sosyal ve ekonomik yaşantısına yön veren kararları ve unsurları etkileyebilecek bir duruma gelmiştir. Örgütleşme ile birlikte siyasal ve sosyal yapıda değişmeler olacak, devletin ve diğer birkaç kuruluşun dışında kişinin bağlılık duyacağı bir sürü örgüt meydana çıkacak, iktidar savaşı bu gruplar aracılığı ile verilecek ve paylaşılan bir siyasî

yapı ve pluralist bir toplum düzeyine geçilecektir. Modern toplum, böylesine farklılaşmış, çoğulcu bir siyasal yapı ve değer sistemine kavuşmuş, yetki ve kıdemin doğuşa değil başarıya verildiği, yatay ve dikey toplumsal hareketliliğin yoğun olduğu bir «açık» sanayi toplumudur.

Soru 11 : Modernleşen bir toplumda din'in rolü zayıflayacak mıdır?

Daha önceden de belirtilmiş olduğu gibi toplumun sosyo-ekonomik koşulları, o toplumdaki davranışları, rolleri, siyasal yapıyı ve kişiler arasındaki ilişkileri düzenleyen âdetleri ve kuralları etkilemektedir. Bu nedenle bir toplumda değerler bireyci ve başarıya yönelik iseler o toplum farklılaşmış ve sanayileşmiş bir yapıya sahip demektir. Sorunların dinsel bir yaklaşımla çözüldüğü, kaderci kültüre sahip bir toplum ise büyük bir olasılıkla kendini feodal üretim ilişkilerinden henüz kurtaramamış bir toplumdur. Böyle bir toplumda yaygın olan geleneksel değerler o toplumdaki kişilerin rollerine ve kişiliklerine etkide bulunacak ve böylece kişinin davranışının temelinde yatan o toplumun değer sistemi olacaktır. Toplumdaki ekonomik gelişmeyle birlikte toplum kültüründe ve değer sisteminde de bir değişim olacak ve benimsenen yeni değerler toplumda yeni kurumlar oluşturacak, kişi davranışlarını çok değişik biçimlerde etkileyeceklerdir. Böylece bir zamanlar topluma yön vermiş egemen (dominant) değerler, gelişimle gerçekleşen yeni değerlerle çatışacaktır. Sosyo-ekonomik gelişmenin oluşturduğu bu yeni değerler, eski egemen değerleri yıktığı ölçüde kişinin davranışı değiştirilecek, yeni bir kültür yapısı içinde ilişkiler farklılaşacaktır. Bu, toplumdaki egemen değerlere ait olmayan yeni değerlerin gelişmesi ve yeni bir değer sistemine yöneliş toplumu yeniliklere açan başlıca etkendir. Bu anlamda, gelişen sosyo-ekonomik koşullar, yarattıkları yeni değerler sayesinde kişiyi geleneksel kültürde önemli bir yeri olan dinsel değerlerin etkisinden kurtaracaklardır.

Sosyo-ekonomik gelişme ile değişen çevre, toplumda bir kültür değişimi de sağlayacak ve yeni kültürle birlikte gelişen yeni değerler toplumu o değerlerin zorunlu kıldığı düzeye itecektir. Toplumla kültür arasındaki bu karşılıklı etkileşme, toplum gelişim nedeni ile farklılaşıp atomize oldukça dinsel dozunu kaybedecek; din, yerini, giderek modern teknolojinin getirdiği çağdaş değerlere terkedecektir.

Soru 12 : İslâm dininin en belirli özelliği nedir?

Doğum anından ölüme kadar, kişinin toplum içersindeki yaşantısının her safhasını kesin denetimi altında tutan İslâm dini, hukuk alanında olduğu kadar ekonomik alanda da yönverici, sınırlandırıcı buyrukları içermektedir. Mirasın nasıl bölüneceğinden, faizin sınırlandırılmasına, medenî hukuk kurallarından, ceza hukuku kurallarına kadar uzanan geniş bir ortamda, Tanrı buyruğu kurallarını egemen kılan İslâm dini, bu özellikleri ile ancak değişmez bir toplumun yasal, ekonomik ve siyasal yapısını meydana getirebilecektir.

İslâm dininin belki de en önemli özelliği burada yatmaktadır. Mutlak hâkim ve yöneticisinin Tanrı olduğu bir topluma, yine Tanrı tarafından, neyin doğru, neyin yanlış olduğu kesin olarak belirtilen ve ne yapılması gerektiğini emreden bir kurallar dizisi indirilmiştir. İnsanları yaratan ve herşeye kadir olan Tanrıdan daha güzelini ve daha mükemmelini gerçekleştirmek mümkün olmadığına göre, onun topluma, kullarına doğru yolu göstermek için indirdiği kitap da geçerliğini ve mükemmelliğini sonsuza kadar koruyacak bir nitelik taşıyacaktır.

Bu anlamda Kur'an ve onun getirdiği Şer'î düzen, değişmesi öngörülmeyen statik bir toplum düzeninin ideolojisi olmaktadır. Kur'an'ın ve İslâmî düzenin değişmez nitelikleri, egemen oldukları toplumları da değişmez, statik ve farklılaşmayan bir bünyeye sahip olarak tutma çabası içindedirler.

Soru 13 : İslâm dini bu özellikleri ile ne tür bir toplum yapısının doğal ideolojisi olur?

Din'in genellikle sosyo-ekonomik koşulların yarattığı beşerî ihtiyaçlara, sosyo-ekonomik koşulların yansıttığı sosyo-kültürel yapı içerisinde yer alarak cevap verme çabasında olan bir değer ve inanç sistemi olduğunu belirtmeye çalıştık. Bu anlamda din ancak belirli bir kültür yapısı —ki bu genellikle geleneksel bir kültür yapısıdır— içerisinde egemen olabilecektir ve böyle bir kültür yapısını egemen kılabilecek ortam da, o kültür yapısını yaşatabilecek ve besleyebilecek nitelikteki sosyo-ekonomik koşulların varlığına dayanacaktır. Bir başka deyişle kapalı pazar ekonomisi, sınırlı işbölümü, bir örnek ve farklılaşmamış bir iş ve toplum hayatı içeren sosyo-ekonomik koşullar, böyle bir toplumda üst yapı kurumu olarak kaderci, atalarından

gördüğünü yapan, otoriter ve hiyerarşik bir düzen öneren, geleneksel değerlere yönelik bir kültür ve değer sistemi oluştururlar. İslâm da böyle bir kültür ve yapının, aynı nitelikleri taşıyıcı ürünüdür. Böylesine farklılaşmamış bir toplumda, kişinin bağlılığını çekecek ya da modern bir toplumda olduğu gibi, ekonomik gelişme ve iş bölümü sonucu, kişinin toplumun diğer kısımlarından farklılaşmış çıkarlarını temsil edecek ikincil kuruluşlar olmadığından, kişi toplum içerisinde sığınmak için ancak cemaat yapısını bulabilecek, toplum içerisinde başkaları ile tek örnek olan yaşantısını ve davranışlarını etkileyen ve oluşturan değerlerin azlığı nedeniyle de, kültür yapısı içinde tek hâkim değer olan İslâm dinine bir kılavuz ve kurtarıcı olarak sarılacaktır.

Din, sosyo-ekonomik altyapıdan belirlendiği kadar, o altyapıyı belirleyecek ve etkileyecek bir üstyapı kurumu olarak da fonksiyon görür. Bu anlamda din, sosyo-ekonomik koşulların, dini güçlü kılacak niteliklerine bağlı olarak gelişmekte ve önem kazanmakta ve bu önemini ve gücünü, kendini yaratan ve yaşatan sosyo-ekonomik koşulların devamını sağlamaya yönelterek altyapıyı etkilemeye çalışmaktadır. Böyle bir karşılıklı etkileme süreci içerisine giren din ve toplum, bu kısır döngüyü kıracak yeni bir üretim ilişkileri araşamasına gecilene kadar toplumsal sistemi kendi yörüngesinde tutacaktır. Yani sosyo-ekonomik koşullar bakımından farklılaşmamış bir toplumda, kişilerin davranış ve tutumlarını belirleyen egemen değer ve inanç sistemi olan din, sosyo-ekonomik büyüme ve farklılaşma sonucu, kişinin davranış ve tutumlarına yön verici, nitelik ve nicelik bakımından çok farklı yeni değer ve bağlılıkların oluşması nedeni ile önemini yitirecek ve toplumu kendi yörüngesinde tutmak için kullanmakta olduğu eski gücünü giderek kaybedecektir.

Soru 14 : Türkiye'de din ve siyaset konusuna neden Osmanlı İmparatorluğu dönemiyle girmekte yarar görüldü?

Konuya Osmanlı İmparatorluğu dönemiyle girmemizin ana nedeni, «Türkiye'de Din ve Siyaset» konusuna, bir toplumun geçirdiği sosyo-ekonomik gelişme açısından bir bütünlük kazandırmak içindir.

Türkiye Cumhuriyetini yaratan güçler ve o güçlerin karşısına son elli yıldır dinsel bir görüntü ile çıkanlar, köklerini Osmanlı İmparatorluğunun sosyal yapısını yansıtan üretim ilişkilerinden almışlardı. Bir başka deyişle, Türkiye'de din ve siyasetin aynı potada kaynaştırılma-

sının nedenleri, Osmanlı İmparatorluğunun sosyal ve ekonomik değişimi sürecinde yatmaktadır. Günümüzdeki dinsel akımları yorumlayabilmek, doğru teşhis koyabilmek ve dinci düşüncenin de kendi içinde nasıl bir değişim geçirdiğini anlayabilmek için, Din'in Osmanlı İmparatorluğunda ne tür bir rol oynadığını saptamamız, kaynağını hangi toplumsal güçlerden aldığını incelememiz gerekmektedir. Bu nedenle konuya Osmanlı İmparatorluğu döneminden başlamakta yarar vardır.

I. BÖLÜM

EMPERYALİZME AÇILMADAN ÖNCE OSMANLI TOPLUMU VE DİN

Soru 15 : Osmanlı toplumunda neden emperyalizme açılma öncesi ve sonrası ayırımını yapıyoruz?

Gelişme sürecinin başlarında olan toplumların yaşamındaki koşulların, gelişmiş toplumlara nazaran, dinsel buyrukların ve inançların daha fazla etkisinde olacağı belirtilmişti. Osmanlı toplumununun sosyo-ekonomik yapısının daha sonraki cevaplarda belirtilecek özellikleri, yalnızca sanayi devriminin gerçekleştirilmesini olanaksız kılmamış, fakat toplumda da İslâm dininin, hayatın hemen her safhasına yönelen, bütünleyici ve denetleyici bir inanç sistemi olarak kullanılmasını sağlayan ekonomik koşulları da Tanzimat'a kadar tavizsiz olarak sürdürülmüştür.

Batıdaki sanayileşmenin sonucu oluşan emperyalizm Osmanlı toplumunu etkisi altına alınca devletin kesin egemenliği altında bulunan toplumun statik görüntüsü parçalanmış, devlet gücten düşmüş, toplumsal hiyerarşide büyük değişimler olmuştur. Fakat değişen sosyo-ekonomik koşullar, Batıdan alınan öğretl kurumları toplumda yaşatacak ekonomik çıkarları sağlayacak kadar güçlü ve kapsamlı olmadıklarından kendilerine karşı büyük bir muhalefet yarattılar.

Bu muhalefet, geri kalmış bir toplumda yaygın başka bir değer sistemi ve farklılaşmadan doğan değişik çıkar bilinçleri olmadığından kaçınılmaz olarak sorunları dinsel düzeyde çözmeye çalışmıştır.

Bu nedenle Osmanlı toplumunda dini egemen kılan sosyo-ekonomik koşullar sorununu daha ayrıntılı bir şekilde görmek için Osmanlı toplumunu iki ayrı dönemde incelemeliyiz:

a) Osmanlı toplumunun batı emperyalizmine henüz açılmadığı dönemde İslâm dinini egemen kılan sosyo-ekonomik koşullar hangileridir?

b) Emperyalizme açılarak değişime uğrayan Osmanlı toplumunda, Muhalefetin değişime karşı getirmek istediği çözüm yolu neden dinsel olmuştur?

Soru 16 : 19. yüzyıl başlarına kadar Osmanlı toplumunda siyasal ve sosyal yapı nasıldı?

Osmanlı toplumunda siyasal ve sosyal yapının en belirgin niteliği «İdare edenler - Tâbi olanlar» ikileminin toplumsal yaşantıya egemen olmasıdır.

19. yüzyıl başlarında Osmanlı İmparatorluğu bütün sınıf ve halk tabakalarıyle şöyle bir piramidi meydana getiriyordu:

Başta Osmanoğulları ve Saray vardı. Onun hemen altında da Osmanlı tarihçilerinin «Erbab-ı Seyf» dedikleri paşalar ve asker sınıfıyla beraber «İlmiye» diye adlandırılan ulema ve kâtipler sınıfı bulunmaktaydı. Bunların altında sanatkârlar ve en alt tabakada da (Reaya - Riayet) «Tâbi» anlamına gelen emekçiler, halk kütleleri yer almaktaydı. Sarayın hemen altındaki sınıf da kendi içinde, idareciler, ulema, kâtipler ve askerler diye dörde ayrılırdı. Bunlardan bir kısmının yaptıkları hizmet, «Timar» ve «Zeamet» diye bilinen ayni ödeme sistemiyle karşılanırdı.

Görüldüğü gibi Osmanlı toplumunun sosyal yapısı, sosyal hareketliliğe izin vermeyen, durgun ve yalınkat bir görüntü içindedir. Böyle bir sosyal yapı, toplumdaki iktidar yapısını da etkilemiş ve Osmanlı İmparatorluğunda siyasal güç, kendisini denetleyecek başka güçlü sosyal sınıflar olmadığı için, saray ve kapıkulunun tekelinde kalmıştır. Bu tekelci siyasal yapının ve sosyal durgunluğun temelinde ise sanayileşmeye yönelemeyen geleneksel üretim ilişkilerinin varlığı yatmaktadır.

Soru 17 : Osmanlılar Batı Avrupa toplumlarında gerçekleşen sanayi devrimine neden yönelemediler?

Osmanlı Devletinin geri kalmışlığının bütün nedeni sanayi devrimini gerçekleştirememesinde yatar. Osmanlı devletinde, sanayileşe-

momenin sonucu, hem Batı devletlerindeki parlamenter rejimi sağlam temellere oturtan çatışan sınıfların belirlediği bir toplumsal düzen gelişmemiş, hem de batıda sanayileşme sonucu oluşan bir burjuva sınıfı ve kültürü Osmanlı devletinde gerçekleştirilememiş, tam tersi olarak kaderci ve geleneksel bir kültür yapısı varlığını sürdürmüştür.

Sanayi devrimini ilk gerçekleştiren İngiltere'de bu yolda ilk gelişim tarımda feodal bir düzenden hızla kapitalist bir düzene geçiş süreciyle başladı. Kâr amacı ile ve pazar için üretim yapan İngiliz çiftçisi, bu ekonomik hareketlilik sonucu yalnızca statüsünde bir değişiklik sağlamakla kalmadı fakat pazar için yapılan bu üretim toprak burjuvazisinin yanı sıra bir ticaret burjuvazisi de yaratmaya başladı. Tarım gelirleri fazlası ve ticari gelirler şehirlere akmaya başlayınca şehirlerdeki sanayi kollarında da bir canlanma görüldü. Feodal düzenden kapitalist üretim düzenine geçildikçe eski düzende sahip oldukları yerleri kaybeden ve şehirlere akmaya başlayan köylü yığınları da, canlanan sanayi kollarında kullanılacak ucuz işgücünü meydana getirdiler. Böylelikle tarımdaki artık değer ile başlayan ve ticaretle gelişen ekonomik hareketlilik özellikle tarımdan gelen sermaye aktarmaları ile sanayileşme sürecini başlatmış oluyordu.

Osmanlı toplumunun bu gelişme modelini uygulayamayışının ana nedenleri kendi toplumsal bünyesinde yatmaktadır.

İdare edenlerle tâbi olanlar, yani saray ve kapı-kulu ile halk ikileminin sosyal yapıyı belirlediği Osmanlı devletinde ekonomik düzen, sermayenin belirli ellerde toplanıp oradan kapitalist bir üretime sıçrayabileceği nitelikte değildi. Askeri bir bürokrasinin hâkim olduğu güçlü bir devlet olan Osmanlı devleti, gücünü sürdürmek için, kendisiyle rekobete kalkacak bağımsız her gelişime karşı idi. Toprak, sanayi ve ticaret rejimleri bunun en güzel örnekleridir.

Soru 18 : Osmanlı toplumunda tarımda kapitalizme geçişi önleyici ne gibi sınırlandırmalar vardı?

Osmanlı toplumunda toprak rejimi devletin kesin denetimi altında bulundurulmakta idi. Çıplak mülkiyeti devlete ait topraklar, devlete en üstün şekilde hizmet etmiş kişilere, karşılığında Osmanlı ordusuna asker hazırlamak kaydıyla, veriliyor ve bu toprağı işleme hakkı ve mirası baba ölünce oğluna geçmiyordu. Böylece sermaye birikimi olsa bile kısa bir süre sonra dağılıyor, üretim biçimi etkilenemiyor ve kapitalistleşemiyordu. Halbuki Avrupa'da gerçekleşen sermaye biri-

kimi devlete kafa tutmaya başlayan özgür ticaret merkezleri, şehirleri kurarken, siyasal iktidarlar burjuva diye adlandırılan yeni bir sınıfın yani sermayeci sınıfın eline geçiyordu. Osmanlılarda ise devlet, saray-bürokrasi egemenliğini sürdürmek için, kendinden bağımsız gelişecek her unsuru ezerken, yalnızca gelişebilecek bir burjuvaziye set çekmiyor fakat o burjuvazinin topluma kazandıracağı sanayileşmeyi ve teknolojiyi de öldürmüş oluyordu.

Sanayi devrimine yönelmiş sosyo-ekonomik gelişme sürecinin başlangıç noktasında, tarımda kapitalist bir düzene geçmenin yattığı göz önünde bulundurulursa, toprak mülkiyetini elinde tutan ve kapitalist gelişim aleyhine denetleyen Osmanlı devletinin sanayileşme olasılığını büyük ölçüde ortadan kaldırdığı anlaşılır. Has, Tımar, Zeamet sistemleri ile bölünmüş bir toprak reliminde, sanayie ya da ticarete aktarılacak nitelikte bir artık değer yaratılamadığı için, Batı Avrupa sanayileşme modelleri Osmanlı toplumunda uygulanamamış ve ülke fütuhat gelirleri ile desteklenen bir tarım ülkesi halinde kalmıştır.

Soru 19 : Osmanlı sanayiinde kapitalist bir aşamaya ulaşmayı önleyen ana unsurlar hangileridir?

Osmanlı devleti, üretim ilişkileri denetimini yalnızca tarım kesiminde timar sistemiyle yapmıyordu. Buna benzer bir denetimi sanayi üzerinde de kurmuştu. Bir tarikat olan Ahilik sistemi içerisinde tutulan sanayi kolları, başlarındaki şeyhler ya da kâhyalar aracılığı ile merkezî hükümete bağlı bulunuyorlardı. Hükümetin, üretimin miktarını denetlemekten, narh koymaya kadar sanayi üzerinde geniş bir etkisi bulunmakta idi. Çırağın, kalfanın ve ustanın bükülmez bir hiyerarşik ortamda, tam disiplinli, birbirine bağlı olmasının ve rekabetçi bir gelişmeyi önleyecek nitelikte güçlü bir oto-kontrol sisteminin Ahilik aracılığı ile sanayie uygulanmasının yanısıra, bu devlet denetimi, bağımsız rekabetçi bir sanayi gelişmesini de engellemekteydi. Öte yandan tarımdaki tedbirler de zaten bir tarım burjuvazisinin gelişmesini olanaksız kılıyor ve sanayileşmenin ilk gereği olan tarım fazlasının sanayie kaydırılması da bu nedenle gerçekleşemiyordu.

Soru 20 : Osmanlı toplumunda ticaret sektöründeki gelişmeyi önleyici ne gibi sınırlandırmalar vardı?

Osmanlı Devleti, aynı şekilde sert ve kıskanç bir denetimi, ticaret sektörü üzerinde de uygulamaktaydı. Bu konuda, Osmanlı Dev-

leti. İhraç edilecek yerli malların dış pazarlardaki sürümünü bile tehlikeye düşürebilecek bir tutum içerisindedir. Örneğin Bursa İpeğinden % 5'ten % 21'e kadar, diğer mallardan ortalama olarak % 10'dan % 15'e kadar, hububat, zeytinyağı ve bakırın ihracında ise resmen yasak olmadığı zamanlarda % 33 vergi alındıktan sonra izin veriliyordu. Herhangi bir mal ise bir Osmanlı eyaletinden diğerine gönderilirken, geçtiği her eyalette % 12 vergiye tâbi tutuluyordu. Bu arada Osmanlı Devleti en fazla kâr ve satış getirecek bazı malları (örneğin, kahve ve afyon) tekelinde bulundurmakta ve kendisi satmaktaydı.

Bu arada ticaret alanında Osmanlı Devletinin yarattığı bazı kırtasiye kayıtlarının tüccar için ne kadar kaçırtıcı ve bıktırıcı olduğunu Y. Z. Tengirşenk şöyle anlatmaktadır :

«Tüccar zeytinyağı satın almak isterse divan temsilcisine mühürlü arzuhal gönderecek, memlekette zeytinyağı ihracı yasaklanmamışsa ve başka bir sakınca yoksa Divan-ı Hümayûn emir vererek; nereden ve ne miktar zeytinyağı alınabileceğini ve mübaşirin ismini verecek, emir başmuhasebeye kayıt olunacak, mübaşir elinde emir ile zeytinyağının belirtilen satış mahalline gidecek ve marifeti şer ile fiyatını tesbit ve kayıt ettirecek, sonra emirnamedeki miktarı rayiç fiyatla iki misli çarparak parayı tüccardan alacak, zeytinyağını satanlara paranın üçte biri verilecek, üçte ikisi mübaşire teslim olunacak ve bütün bu geçenler emri şerifin arkasına zabıt varakası halinde yazılacak, mahallin Valisi, Voyvodası, Defterdarı ve İskele Emini tarafından imzalanıp mühürlenecek, ve emri mübaşir başmuhasebeye götürecek, oradaki bir evvelki kayıtla kontrolü yapıldıktan sonra getirdiği paranın % 10'u mübaşire ücret olarak verilecek.»

Görüldüğü gibi kapitalist gelişmeyi sınırlayan uygulamalar, ticaret alanında da kapital birikimini önleyecek niteliktedir.

Soru 21 : Siyasal ve ekonomik egemenliğin tek elde bulundurulması Osmanlı siyasal ve sosyal kurumlarını nasıl etkilemiştir?

Osmanlı Devletinin üretimde ve ticaret hayatındaki bu kıskanç denetimi sonucu saray ve kapıkuluna rakip olabilecek her sosyo-ekonomik gelişme daha doğum anında yok edilmiş ve batıda devlet, toplumun değişen ekonomik yapısı ile güçlenen sınıfların eline geçerken, Osmanlı Devleti egemenliği tekelinde tutan ve paylaşılmayan bir iktidar olarak kalmıştır. Batıdaki burjuva patlayışı sonucu devlet ik-

tisaden egemen güçlerin mülklerini koruyan bir jandarma görünümüne bürünürken, Osmanlılarda devlet burjuva toplumuna set çeken ve bu nedenle topluma sanayileşme yeteneği vermeyen bir baraj olmuştur. Ayrıca batı toplumlarında bulduğumuz bazı kurumları, sanayileşememe ve onun bir sonucu olan farklılaşamama nedeni ile Osmanlı Devletinde görmek mümkün değildir.

Bu kurumlar, kişiyle devlet arasında tompon görevini yerine getiren ve «ikincil gruplar» diye adlandırdığımız kurumlardır. Bunlar arasında dernekleri, sendikaları, çeşitli baskı gruplarını, belediyeleri saymak mümkündür.

Bu kurumlar ya da gruplar, «kendi otoritelerinin geçerli olduğu alanların sınırları içinde devletin hukuki yetkilerini kullanabilirler». Ekonomik gelişmenin yarattığı sosyal hareketlilik ve farklılaşma, batıda bu gruplar ve kurumlar sayesinde, Devletin kayıtsız şartsız egemenliğini kırmış, ticaret ve sanayi ile gelişen şehirler kendi özel kanunlarını çıkarmak yetkisini sağlamışlar, belediyeler kurmuşlardır. İhtisaslaşmanın ve iş bölümünün beraberinde getirdiği çıkar farklılaşması, aynı çıkarları ve görüşleri savunanların örgütlenmesi gereğini duyurmuş, böylelikle oluşan farklı gruplar topluma, batıda, giderek dengeci, pluralist bir görünüm kazandırmışlardır.

İşte Osmanlılar'da ikincil kurumların, sosyo-ekonomik yetersizlikten ötürü bulunmayışı, ikincil kuruluşların batıda yarattığı değerleri, tutumları, istemleri Osmanlı toplumunda bulmamızı olanaksız kılmıştır.

Kişi ile devlet arasında bu kurumların bulunmayışı, devleti siyasal, sosyal ve ekonomik sahalarda bütünüyle başıboş bırakmış, toplumdaki bütün iyiliklerin de, kötülüklerin de başlıca kaynağı devlet olmuştur.

Soru 22 : Osmanlı İmparatorluğunda, burjuva devrimlerini gerçekleştirmiş batı toplumlarındaki ikincil kuruluşların yerini «Ümmet» mi almıştır?

Devleti kişi çıkarları lehinde etkileyecek ve kişiyi devlete karşı koruyacak ikincil grupların yokluğu nedeni ile Osmanlı Devletinde halkın aradığı koruyucu sığınak, ümmet yapısı ve ona bağlı olan tarikatlar olmuştur.

Osmanlılarda «Ümmet» Batıdaki ikincil kurumlarda olduğu gibi kişilerin belirli bir toplumsal amaçla, çıkar birliği ve işbirliği yapmak için bir araya geldikleri topluluk değildir.

Ümmet içerisinde kişiye, bir şeye ait olmanın verdiği duygusal bir bağ sağlanır. Kişi bu anlamda toplumun şekilsiz ve renksiz bir

parçasıdır. Meydana gelen bu topluluğun başı Allahtır. Bu topluluğu meydana getiren müminler ise, kendilerini Allaha mutlak bir şekilde teslim etmişlerdir. Burada her şey Allaha aittir ve Allahın yasaları olan şeriatla idare edilir.

Bu nedenlerle, sosyo-ekonomik yetersizliklerden dolayı kişinin sadakatını çekebilecek, çıkarlarının savunulmasında yardımcı olacak ikincil grupların Osmanlı toplumunda bulunmaması, ümmet yapısına büyük önem ve bağlılık kazandırmıştır.

Mutlak olarak Din'in şekillendirdiği Ümmet yapısından, zındıklık ya da benzeri bir suçlama ile çıkarılmak, kişinin toplum içinde sığınacağı başka bir örgüt olmamasından ötürü korkunç ağır bir cezadır. Bu nedenle Osmanlı toplumunda dinsel ilkeler her alanda mutlak saygı ve itaat görmüş, yön veren, adalet dağıtan, eğiten ve ceza veren kurallar olarak Osmanlı toplumunda egemen olmuşlardır.

Soru 23 : Sanayi devriminin gerçekleştirilmemiş olması, Osmanlı iktidar yapısı ve siyasal davranışında, İslâm dininin egemen olmasını sağlayan başlıca etken midir?

Osmanlılarda ekonomik farklılaşma yokluğu sonucu pluralist toplumun gerçekleşmemiş oluşunun, Devlet ile kişiyi, arada hiç bir tampon kuruluş olmadan yüz yüze bıraktığı açıklanmıştı. Bu nedenle Devlet gücünü temsil eden kapıkulu sınıfı, toplumda saray ile birlikte tek egemen güç olarak kalmamış fakat aynı zamanda kendini denetleyen başka güç olmadığından, paylaşılmayan iktidarı temsil eden sarayın kesin denetimi ve buyrukları altına girmiştir. Bu şekilde, bütün yetkilerin şeriat tarafından padişaha verildiği bir hukuk sisteminde, devlet memurlukları, devlete en üstün hizmet ilkesine bağlı kalınarak daima yeteneğe ve liyakata verilmiş, kapıkulu sınıfının sosyal ve ekonomik güvenliğini, saray dışında sağlayacak hiç bir örgüt olmadığından da Osmanlı kapıkulu «Boynu kıldan ince» bir sınıf olarak devlete hizmet edegelmiştir. Bu anlamda 19. yüzyılın başlarına kadar sarayın kesin denetimi dışında bir kapıkulu sınıfı görmek mümkün değildir.

Sosyo-ekonomik düzenin bütün safhalarını da sıkı denetimi altında bulunduran Osmanlı devleti, bu tutumuyla, toplumu, tarihi gelişim doğrultusunu izlemeyecek şekilde sınırlamıştır. Üretim araçlarının ve bütün üretim ilişkilerinin devletin sınırlandırıcı denetimi altında olması, bütün ekonomik alanlarda kapital birikimini engelle-

miş ve bunun sonucu olarak da sanayi devrimi gerçekleştirilememiş ve bir burjuva sınıfı doğamamıştır.

Tersine, toplum sert ve otoriter bir dinin çevresini meydana getirdiği statik bir statü toplumu olarak kalmıştır.

İşte bu farklılaşmamış toplum yapısı Osmanlı toplumunda İslâmiyeti ideoloji haline getiren başlıca unsurdur.

İhtisaslaşmanın, iş bölümünün, atomize toplumun Batı toplumlarına getirdiği farklılaşma sonucu gelişen farklı roller, kristalleşen sınıfsal çıkar bilinçleri bu toplumlarda çeşitli eğitici, yön verici değerler oluşturmuş, çeşitli istemler yaratmışlardır.

Halbuki farklılaşmanın olmadığı Osmanlı toplumunda, toplumsal eylemi farklı değerler ve istemler etkilememiş, Osmanlılar toplumsal yaşantılarında yön verici buyrukları tek yaygın değer sistemi olan İslâm dininden almışlardır.

II. BÖLÜM

EMPERYALİZME AÇILDIKTAN SONRA OSMANLI TOPLUMU VE DİN

Soru 24 : Kanunî Sultan Süleyman'ı yanıltan gerçek neydi?

İslâmî kuralların iktidar yapısını belirlediği Osmanlı İmparatorluğunda, Avrupa'daki çelişmelere, kargaşalıklara ve istikrarsızlıklara bakan Kanunî Sultan Süleyman, Avrupalılarda mevcut olmayan karşılıklı saygının ve toplumsal disiplinin onları Osmanlı Devletinden daima geride bırakacağını yorumlamaktaydı. Toplumun Devleti değil devletin toplumu belirlediği, insan değer ve davranışlarına bükülmez, sert, dinsel buyrukların yön verdiği, mutlak iktidarı, Tanrının yeryüzündeki gölgesi Halife - Sultanın elinde bulundurduğu, statik ve yalınkat bir toplum düzeninden gelen bir Padişahın böyle düşünmesi çok normaldir. Ama Kanunî Sultan Süleyman'ın yanılmasının nedeni, bu disiplinsizliğin ve kargaşalığın temelinde bulunan toplumsal değişimin niteliğini ve nedenlerini anlayamamasında yatmaktadır. Onun disiplinsizlik dediği şey, açılan yeni ticaret yolları, yapılan icatlar ve üretim ilişkilerindeki farklılaşmalar sonucu toplumda beliren yeni çıkar sahiplerinin, kendilerini kısıtlamak ve sınırlamak isteyen siyasal yapıya karşı verdikleri meşruiyet savaşlarıdır. Kargaşalık olarak gördüğü ortam ise, halklarına sanayileşmede, ticaret ve kalkınmada altın devirlerini yaşatmaya hazırlanan bir Avrupa'nın çektiği doğum sancılarıdır. Avrupa'da Kralın şövalyelerine dayak atan burjuvaları, kendi itaatkâr tebaası ile mukayese edip küçük gören Kanunî Süleyman eğer torunları Vahidettin ile Abdül Mecid'in başlarına ne geleceğini görebilmiş olsaydı herhalde hayretten ve dehşetten dona kalırdı.

Soru 25 : Osmanlı toplumunda sanayileşmeyi önleyen koşullar İngiltere'de nasıl yıkıldı?

İngiliz sanayi devrimini meydana getiren unsurları incelediğimizde bunların temelinde tarımın yattığını görürüz. İngiltere'de sanayi kapitalistini yaratan sermaye birikimini tarım sektöründe elde edilen artık değer sağlamış ve büyük ölçüde tarım yapabilecek yetenekte olanlar da İngiltere'deki ilk sanayi kapitalistlerini meydana getirmişlerdir.

İngiltere'de tarımla uğraşan ilk insanlar, kendileri de birer serf olan «Bailifler» di. 14. yüzyılın ikinci yarısında Bailifler, tohumu, tarım araçlarını ve hayvanları toprak sahibinden temin eden çiftçilere dönüştüler. Bu sıralarda çiftçinin toplumsal ve ekonomik niteliği aynen köylününkü gibiydi. Bir süre sonra çiftçi toprak sahibiyle ortaklaşa üretim yapan kişi haline geliyordu. Çiftçi ve toprak sahibi, üretimi, önceden yaptıkları bir kontrata göre bölüşüyorlardı. Gene bir süre sonra bu sözleşmede çiftçinin daha ağır bastığını görüyoruz. Her geçen yıl kontratı biraz daha lehine çevirecek ölçüde güçlenen çiftçi 13. yüzyılda üretim için kullanacağı kapitali toprak sahibinden tamamen ayırabilecek yeteneğe erişiyor. Artık çiftçi ücretli işçi kullanan ve elde ettiği artık değerin bir kısmıyla da toprak sahibine kullandığı toprağın kirasını veren bir tarım kapitalistine dönüşmüştür.

Bu arada 16. yüzyılda birtakım olaylar çiftçinin gücünü arttırmada çok büyük etken oluyor. Yeni Dominyonların ve ticaret yollarının bulunması bir yana, Amerika'dan altın ithaline başlanmıştır. Altın miktarının artması bu kıymetli madenin değerini düşürürken para da otomatik olarak devalüe oluyor. Paranın değerindeki bu düşüş çiftçinin üretiminin değerini kat kat artırınca çiftçi hiç bir fazla katkıda bulunmadan para kapitalini artırmış oluyordu.

Çiftçiler çok önemli bir kapital haline gelen toprağı sonuna kadar ellerinde tutmak ve asıl toprak sahiplerine geri vermemek için toprağa el koydular. Her çiftçi işletmekte bulunduğu toprağı kendi malı ilân ederek etrafına çit çekti. İngiliz tarihinde «Enclosure Movement» diye anılan bu davranış sonucu küçük köylülerin toplumsal ve ekonomik nitelikleri de değişmeye başladı.

Büyük ölçüde üretim yapmakta olan büyük çiftçilerin küçük çiftçilere rekabet imkânları bırakmamaları sonuç olarak küçük çiftçinin yoksullaşmasına, borçlanarak elindeki toprakları satmak zorunda kalmasına yol açtı. Küçük çiftçinin toprağından pek bir gelir sağlayamaması, bir sonraki yılın tohumunu borçlanarak büyük

çiftçiden alması, bu borcu faiziyle ödediği zaman bir önceki yıldan daha yoksul bir hale düşmesi, küçük çiftçiyi genellikle toprağını elinden çıkarıp şehirlere akın etmeye zorlamıştı.

İki Önemli Etken: Teknoloji ve Ticarî Kapitalin Gelişmesi:

Köylüyü ve küçük çiftçiyi şehirlere iten bir başka neden ise teknolojide beliren önemli yeniliklerdir. İngiltere'de Hargrave iplik bükme makinesini 1777'de, Cartwright dokuma makinesini 1786'da icat etmişlerdir. 1782'de 11.828 ton olan İngiliz ham pamuk ithalâtı 1820 yılında 144.818 tona ulaşmıştı. 1860'larda ise bu rakam 5 milyon tona yaklaşıyordu. Dokuma ham maddelerinin bu derece aranır olması yünün de değerini fazlasiyle artırmıştı. Büyük çiftçiler yün üretimini, buğday üretmekten daha kârlı bularak teknolojinin kendilerine yarattığı bu olanaktan yararlanmak istediler. Kısa bir zamanda tarlalar meralara dönüştürüldü. Böylelikle çiftliklerde iş bulma olanakları büyük ölçüde yitirilmiş köylüler akın akın şehirlere koştular.

Toprak İşçilerinin sürekli olarak şehirlere akması, gelişen teknolojik nedenlerle toprak üretimini zayıflatmamış aksine artırmıştı. Daha az kişiye ücret ödeyen büyük çiftçiler daha da zenginleşirken, şehirlere göçmüş olan onbinlerce eski tarım İşçisi geleceğin endüstri proleteryasını meydana getiriyorlardı. Önceden kendi evlerindeki özel tezgâhlarda iplik çekip dokuma yapan bu nüfusun bir kısmı şimdi büyük çiftçinin dokuma tezgâhlarında ücret karşılığında çalışmaktaydılar.

Bu arada keşfedilen yeni ticaret yolları, gelişen gemicilik ve dominyonlarının ekonomik alandaki etkileri İngiltere'deki üretimi ikinci kere etkiledi. Yeni icatların da katkısıyla kitle üretim zorunluluğu belirmişti. Bu da küçük, özel ev tezgâhlarının da üretiminden ötede bir üretim gereğini duyurdu. Bu nedenle birçok üretim kollarında seri üretime geçildi ve bu da aile birimi içindeki üretimi kâr getirmeyen bir düzeye indirdi. Seri üretim, fiyatları düşürmüş, küçük üreticiler rekabet edemez duruma düşmüşlerdi. Kapital sahipleri, genellikle büyük çiftçiler, topraktan uzaklaştırılmış nüfusa evlerinde yapabilecekleri iş siparişleri vereceklerine, kendilerine ait iş yerlerinde ücrete dayanan bir emekçi sınıf yaratmışlardı. Daha sonraları ülkenin her yerine dağılmış bulunan bu nisbeten küçük iş yerleri gayet büyük barakalarda bir araya getirilmiş ve böylelikle 19. yüzyıl İngiltere'sinin önemli endüstri şehirlerinin çekirdekleri kurulmuştu.

Bu arada diğer önemli bir gelişme de sanayi kapitalistinin doğmasında büyük bir etken oldu. Mal sahibine, ücret karşılığı çalı-

şan bu nüfus yalnızca ucuz bir üretim aracı değil, aynı zamanda kârlı bir pazardı da. Önceden kendi yarattığını kendi tüketen bu yeni sınıf, şimdi kendi yarattığını satın almak zorunluğundaydı. Satıcı büyük çiftçi, alıcılar ise onun işçileriydiler. Bu yeni sınıfın bir zamanlar kendilerine ait olan üretim araçlarından ayrılmaları yerli kırsal endüstriyi çökertmiş, böylelikle tarım ile endüstri arasındaki büyük kopma baş göstermişti.

Bu kopma sonucu endüstri kapitali bütün ülkeye hâkim oldu.

Unutulmaması gereken diğer önemli iki etken de sanayi kapitalinin doğmasında önemli rol oynadılar. Bunlardan ilki, boğaz tokluğuna çalıştırılabilecek iş gücü yaratan esir ticaretidir. Liverpool şehrini büyük ölçüde esir ticareti zenginleştirmiştir. Utrecht barış sözleşmesiyle İngiltere, İspanya'dan Afrika ile Lâtin Amerika arasındaki esir ticareti yetkisini koparmış ve 1743 yılına kadar Lâtin Amerika'ya yılda 4800 esir satarak bu sözleşmeden fazlasıyla kârlı çıkmıştır. Liverpool limanında esir ticaretiyle uğraşan gemilerin sayısı, yıllara göre şöyle bir artış göstermektedir: 1730'da 15, 1751'de 53, 1760'da 74, 1770'de 96 ve 1792'de 132.

Ticarî kapitalin birikiminde önemli bir rol oynayan etken olarak dominyonların ele geçirilişini de belirtebilirlz. Dominyonları sayesinde Avrupa'nın dışında talan, soygun, esaret ve cinayetle elde edilen hazineler İngiltere'ye taşınarak kapital haline dönüştürülmüştü. Sanayi kapitaline dönüştürülen bu ticarî kapitali elde etmek pek zor bir şey değildi. 1769 ve 1770 yılları arasında Hindistan'da üretilen bütün pirinci ucuza satın alan İngilizler eski sahiplerine tekrar satmak için fahiş fiyatlar istemişler, çaresiz kalan halk istenilen fiyatı ödemek durumunda bırakılmıştı. İngiliz sanayi kapitalizmi, Hintlilerin ve Afrikalı kara derililerin hayatları pahasına kuruluyordu.

Soru 26 : Osmanlı İmparatorluğunu duraklama ve gerileme devirlerine iten etkenler nelerdir?

Gelirini askerî fütûhatla temin eden Osmanlı İmparatorluğu, doğal hudutlara dayanıp kalması ve ilerleyen Avrupa teknolojisi ve askerî yetenekleri karşısında güç duruma düşmeye başlaması sonucu fütûhat gelirlerinden mahrum kalarak yoksullaşmaya başlamıştır. Kısa vadeli olarak, gelir getirir düşüncesi ve zorunluğuyla timar, has, zeamet gibi iç ekonomik düzen unsurlarının yeteneğe değil, rüşvet mukabilinde İltizam'a verilmesi, haksız vergilerin ve mülte-

zim zulmünün iç isyanlara sebep olarak sarstığı, zaten güçsüz devletin, dış tehlikeler karşısında çaresiz kalması ve batıdaki sanayi devriminin yarattığı potansiyelin, yaşamak için dış pazarlar araması, Osmanlı toplumundaki ham madde üretimini denetiminde tutan tüccar tefeci mültezim sınıfının Batı Emperyalizmine çıkar yoluyla bağlanmasını oluşturmuş ve toplum batılaşmaya ve batı emperyalizmine açılmıştır.

Batı sanayi devriminin etkisiyle zaten gerileme devrinde olan Osmanlı İmparatorluğu büsbütün çökmeye başlamış ve ticaret sözleşmelerinin bu çöküşü hızlandırmasını önleyememiştir. Dış borçların da etkisiyle yönetici ve siyasal kurumlarını dış etkenlere karşı savunmasız bırakmak durumuna düşmüş ve sanayi ülkelerinin bir oyuncağı olarak onların çıkarlarına hizmet etmek için birçok uygulamalarda bulunmaya zorlanmıştır.

Yalnızca ham madde üreten, batı sanayiine açık bir ülke olarak gittikçe çöküp dağılan Osmanlı İmparatorluğu malî dengesini dış borçlanmalarla sağlamaya çalışmış, sonuç olarak da Kemalist Devriminin askerî zaferlerine kadar siyasal ve ekonomik bağımlılık içinde batı kapitalizminin çıkarlarına hizmet etmiş ve boyun eğmiştir.

Soru 27 : «Laissez-Faire» nasıl bir ekonomik ve siyasal gelişmenin felsefesidir?

İngiltere gerek iç politikasının istikrarı ve gerekse sanayi devriminin yarattığı kapital birikimi sonucu büyük bir zenginlik ve ilerleme devresine girmişti. 19. yüzyılın ikinci yarısında İngiliz dış ticareti Fransız, Alman ve İtalyan dış ticaret toplamlarından daha fazla, Amerika dış ticaretinin ise hemen hemen dört katı idi. Endüstriyel ve ticarî sınıflar, gerek servetleri, gerekse üretim araçlarının kontrolüne sahip olmaları dolayısıyle İngiliz siyasal yaşantısını ve kültürünü denetler hale gelmişlerdi. 19. yüzyılın ilk yarısında bu sınaî ve ticarî güçler İngiliz malî politikasının eskimiş, yetersiz kayıt ve kurallarla baltalandığı görüşünde idiler; ortak çıkarları, yeni koşullara yetersiz kalan bu kayıtları ortadan kaldırmakta idi.

İngiliz tüccarını ve sanayicisini engelleyen kayıtlara bakarsak bunların üzerinde niçin bu kadar önemle durulduğunu ve hemen Waterloo'dan sonra belirmeye başlayan «Free Trade» akımının nedenlerini görürüz. 1815 yılında, sanayi devriminin başlangıcında bulunan İngiltere, hâlâ siyasal yaşantısını tarımsal çıkarların yönettiği bir

ülke idi. Harp yılları içerisinde İngiliz tarımı ülkenin bütün buğday ihtiyacını karşılayacak ölçüde buğday üretti. Fakat harp bitince ticaret yollarını açan barış, buğday fiyatlarını da düşürdü. İngiliz parlamentosunu meydana getiren Parson, Suire gibi kırsal İngiltere'nin çıkar sahipleri hemen bir gümrük korunma kanunu geçirerek 1815 yılında İngiliz buğdayının bir quarter'i 80 shilinge ulaşmadan buğday ithal edilmesini yasakladılar. Çıkartılan bu tahıl kanunu ekmeği pahalılaştırmış ve toprak ağalarının çıkarlarını korumak için endüstri şehirleri halkının zararına geçirdikleri bu kanun, tarımcılarla sanayicilerin arasındaki derin uçurumu meydana getirmişti. İşçilerini doyurabilmek için daha fazla yevmiye vermeye zorlanan sanayiciler böylelikle mallarını daha pahalıya üretiyorlar, bu da sonuç olarak İngiliz mallarının dünya pazarlarında rekabete girmesini engelliyordu.

İngiliz sanayicisinin dış pazarları ele geçirebilmesi için tahıl kanunlarının kaldırılması gerekiyordu. Halkın sokaklarda «Ucuz ekmek» diye gösteriler yaptığı yıllarda (1820'lerde) Londralı tüccarlar, İngiliz Parlamentosuna, gelecek 40 yıla hâkim olacak ekonomik ilkeleri kapsayan bir mesaj gönderdiler. Bu mesajda şu iki önemli ilke bulunuyordu: 1) Tutucu kayıtlardan kurtulmak, dış ticarette mümkün en büyük gelişmeyi sağlayabilmek ve ülkenin kapital ve endüstrisine en iyi direktifleri verebilmek için gereklidir. 2) Her tüccarın kişisel davranışını ayarlayan, en ucuz pazardan alıp en pahalı pazarda satma kuralı bütün ulusun ticaretinde uygulanması gereken yararlıktadır. 44 yıl önce «The Wealth of Nation» da Adam Smith tarafından ortaya atılan bu ilkeler İngiltere'nin malî ve ticarî politikasını yenileştirmede kullanılmak isteniyor, ve sonuç olarak ortaya temelinde J. Bentham'ın en büyük sayının en büyük mutluluğu ilkesinin yattığı serbest ticaret akımı çıkıyordu.

Sanayi devriminin yarattığı toplumsal değişim sonucu beliren ve artık İngiliz endüstri ve ticaretini yöneten yetersiz kuralların dışına çıkılmasını öngören ulusal düzeyde baskılar sonucu 1832 Parlamento reformu kanunu geçirildi. 1832 Parlamento reformunun önemi ancak toprak ağaları tarafından yönetilen tarımsal bir ülkenin nasıl büyük bir aşama geçirerek endüstri devriminin yarattığı sınıfların denetimi altına girdiği göz önünde bulundurulursa belirir. Bu reform sonucu oy hakkı daha geniş bir kitleye tanınmış ve bu nedenle sanayi çıkarları ağırlıklarını İngiliz siyasal yaşantısına koyabilecek yeteneğe kavuşmuşlardı. Reform sonucu İngiltere'de seçmen sayısı % 50'ye yakın bir artış göstermiş ve 43 yeni endüstri bölgesi ve şehri temsilci gönderme hakkını kazanmışlardı. Bunların arasında

İngiliz endüstrisinin ana merkezleri olan Manchester, Birmingham, Sheffield ve Leeds gibi hızla büyüyen şehirler de vardı. Böyle bir gelişim sonucu artan seçmen karşısında siyasal partiler de artan seçmen kitlelerini ele geçirmek için hem örgütlenmek gereğini duymuş, hem de sanayi devriminin bir üretimi olan bu toplumsal gücün niteliği karşısında tutucu kurallardan tavizler verme yolunu benimsemişlerdi. Sonuç olarak modern parti sisteminin ilk belirtileri İngiliz siyasal yaşantısında görülmeye başlanmış ve İngiliz sanayicisi çıkarlarını politika kanalıyla koruma ve denetleme olanağına kavuşmuştu.

Endüstri şehirlerinin işçi seçmenleri 1832'den hemen sonraki genel seçimlere katılma hakkını elde edince İngiliz parlamentosunun niteliklerinde de büyük değişmeler oldu. Gümrük korunma kanunlarına ve tarımsal çıkarlara karşı olan sanayi ve ticaret çıkarları, parlamento reform kanununun açtığı yollardan İngiliz politikasına yön veren organları ele geçirmeye başladılar. İngiliz politikası sanayi devriminin yarattığı yeni bir egemen sınıfın eline geçiyordu.

1840'larda, Başbakan Peel, «Laissez-Faire» ilkelerini engelleyen denizcilik ve tahıl kanunlarını kaldırıyor ve tarım ile sanayi arasındaki ulusal düzeydeki çatışma, sanayi çıkarlarının lehine olarak sonuçlanıyordu. Devlet, böylelikle kendini yeni toplumsal güçlere uydurmaya çalışırken, siyasal doktrini ve ekonomik politikası kadar idare örgütünü de değiştiriyordu.

Soru 28 : «Laissez-Faire»ci akım Osmanlı toplumunu neden etkilemiştir?

Gümrük korunma kanunlarının serbest ticaret akımı sonucu kaldırılması dünyanın dört bir yanından gelen ham maddelerin az bir gümrükle İngiltere'ye sokulabilmesini sağladı. Besin maddelerinin de ucuzlaması işçi ücretlerini düşürmüş, ucuz ithal edilen ham maddelerle birlikte sanayi üretimi dünyanın en ucuz pazarlarında bile rekabete girişebilecek niteliğe kavuşturulmuştu. Ucuz ekmek ve ucuz ham madde İngiltere'yi diğer hiç bir ülkede olmayan maddî refah düzeyine çıkarırken İngiliz ihracatı da 1842 yılında 47.250.000 sterlin'e ulaşıyor ve 1865'de ise 200.000.000 sterlin'i buluyordu.

Rekabet tanımayan bir düzeyde gelişen İngiliz ihracatı karşısında kendi sanayi devrimlerini yeni geçirmekte olan Manş'ın öteki yakasındaki devletler derhal korunma tedbirlerini almışlar ve kendi yerli sanayileri için çok zararlı olabilecek İngiliz sanayi maddele-

rine yüksek gümrük duvarlarıyla set çekmişlerdi. Şimdi İngiliz sanayicisi ve tüccarı kadar onların temsilciliğini yapan İngiliz devlet adamının da elde etmek istediği tek bir unsur vardı: sanayiin gelişmesi, üretim araçlarını ellerinde tutan sınıfların refahı ve egemenliği için gerekli bu unsur, «dış pazar» dı. İngiltere'nin ihtiyaçlarının kat kat üstünde üretimde bulunan İngiliz endüstrisi, yaşamak için ürünlerine dış pazar bulmak zorunluğundaydı. Dış pazarlardan elde edeceği kâr artığıyla yeni yatırımlara gidilecek, maksimum kâra geçmek için artan üretime dışarda daha da fazla alıcı bulmak gerekecekti. İşte Batı Avrupa uluslarının ülkelerini gümrük duvarlarıyle çevirdiği XIX. yüzyıl başlarında İngiliz dış politikası şu ilkelerin gerçekleşmesi çabasındaydı:

1. Çok ucuz ham madde sağlanabilecek ülkeler üzerinde önemle durulması.

2. Yeraltı zenginliklerine kolayca el koyabilmek için kendi yeraltı zenginliklerini kullanamayacak kadar sanayileşmemiş ve teknolojik yeteneklerden uzak ülkelerin elde edilmesi.

3. Bu çeşit ülkelerin aynı zamanda dış ticarette en büyük kârı bırakacak nitelikte olmaları gözönünde bulundurularak hızla İngiliz etki bölgesi kapsamına sokulmaları.

4. Ucuza elde edilen ham maddeleri işleyip tekrar eski sahiplerine satma, ticarî kolaylığı bir yana, ülkelerin yerli sanayilerini yıkma bakımından yararlı olacağından böyle bir ticarî ilişkiye öncelik tanınması. Örneğin, Mısır pamuğuyla Manchester tezgâhlarında dokunan kumaşlarla Mısır halkının giydirilmesinin yollarının araştırılması.

5. Dış pazar olarak elde edilmeye çalışılan ülkede İngiliz ihracat maddelerini üreten sanayii en kısa zamanda çökertecek tedbirlerin alınması.

6. Yardım ve ekonomik gelişme perdesi altında bu memleketlere bir takım yardımlar yapılması, ama bunların özellikle o ülkenin ihraç mallarını daha ucuza getirecek liman, yol, antrepo gibi yatırımlarda kullanılması.

7. Parlamentoya ve dolayısıyle İngiliz siyasal gücüne hâkim olan İngiliz sanayicisi ve tüccarının İngiliz devlet otoritesi ve gücünü ticarî amaçlarına âlet edebilmesi.

1830'larda, İngiltere'de, politikayla ticaretin arasında gittikçe güçlenen bağlar sonucu, İngiltere gerekirse ticaretini harp yoluyla geliştirmek ya da korumak tutumunu benimsiyordu. Bunun en açık örneği Çin'deki haşhaş savaşlarıdır. 1840-42 yıllarında İngiliz tüccarının Çin pazarını devlet zoruyla açtırdığını görüyoruz.

İngiltere'de bütün bu siyasal ve ekonomik gelişmeler olurken Osmanlı İmparatorluğunda İngiliz çıkarlarına ve görüşlerine uygun birtakım sorunlar doğuyor ve çağının çok gerisinde kalmış bu koca ülke her sanayi devletinin ele geçirmek istediği çok kârlı bir pazar olarak beliriyordu.

Bu anlamda Osmanlı toplumu hem ucuz ham madde sağlanabilecek, hem de Batının sanayi ürünlerinin kolayca satılabileceği bir toplum durumundadır; çünkü ne kendi yeraltı zenginliklerini kullanacak kadar sanayileşmiş ve teknolojide ilerlemiştir, ne de silâhlı Emperyalizm'e karşı koyacak kadar malî ve siyasî bir güce sahiptir. Bu nedenle Laissez-Faire'ci akıma gümrük duvarları ile karşı koyamamış, aksine onun etki sahasına kolayca girmiştir.

Soru 29 : Batıya açılma sonucu Osmanlı İmparatorluğundaki sosyal sınıflar nasıl bir değişim göstermişlerdir?

XVII. yüzyılın başlarında Osmanlı İmparatorluğu doğal hudutlara dayanarak duraklamış ve bir süre sonra hızla gelişen batı teknolojisi ve askerî gücü karşısında gerilemeye başlamıştı. Bu yavaş yavaş çöküş fütuhat geliriyle beslenen hazineyi boşaltmış ve bir zamanların bu çok varlıklı İmparatorluğu malî yeteneksizliğe düşmüştü. Bu nedenle, önceden dürüstlüğe, çalışkanlığa ve yeteneğe verilen has ve zeamet çabuk ve çok gelir temin etsin diye en fazla vergi vermeyi kabullenen kişilere bırakılmaya başlandı. Ticarî kapitalizmin doğurduğu ve Osmanlı ticaretine hâkim bu sınıf, böylelikle tarımsal üretimi ellerine geçirmiş oluyordu. IV. Murat devrinden beri kanuna ve şeriata aykırı olarak yeteneksiz fakat kapital sahibi tüccar tefeci sınıfına verilen bu hizmet karşılığı hak, ticarî bir kast meydana getirmişti. Tımar ve zeamete sahip olmak için rüşvet almış yürümüş ve saray bu işte hediye yarışına giren adamlarla dolup taşmaya başlamıştı. Tımar ve zeamet sistemindeki toprak sorunu önceleri bir «nişancılık» a tâbi ve «emin» ler kanalıyla yürütülürken en fazla vergi vermeyi taahhüt eden, bu «müteahhit» niteliğine sahip kişilere devredilmeye başlanıyor, verdikleri verginin bir iki katını çıkarmak hevesinde olan bu kimseler çiftçiye her türlü işkenceyi yapmaktan ve devlet malını harap etmekten de çekinmiyorlardı.

Aynı yolsuzluk sanatkâr sınıfının içinde de gözükmekteydi. Osmanlı İmparatorluğu için Manchester, Marsilya ve Leipzig arasında devam eden rekabet sonucu Türk esnaf hayatı sarsılmaya başla-

mış ve İmparatorluk içindeki Musevi ve Hıristiyan teba öteden beri İmparatorluğun ekonomik hayatında oynadıkları kendilerine özgü rollerine ek olarak şimdi de Avrupa ile Türkiye arasındaki ticari ilişkileri denetlemeye başlamışlardır.

Rumlar Akdeniz sahillerinin ticaretine hâkim olmuş, Ermeniler ise İmparatorluğun iç finansman işlerine girmişler ve Z.F. Fındıkoğlu'nun Urquhart'tan zikrettiği gibi her zaman «Sarayın ve vilâyetlerde paşaların dayanabilecekleri birer iktisadî güç» haline gelmişlerdir. Urquhart şöyle devam etmektedir: «Ermenilerin ticarî işlerdeki maharetleri, Türkçeye vukufları, Türk idarecisine kıymetli yardımlarda bulunmalarına sebeptir. Vergiler ekseriya ayni olarak tediye edildiğinden, Türk idaresi tüccar Ermeninin maharetinden istifade etmektedir. Bankacılığın ilk ve iptidaî şekli olan sarraflık Türkiye'de bunların elindedir. Paşaların yanındaki malî memurlar ekseriya Ermenilerdir. Eyâletlerin mahsulleri onlarındır. İmparatorluk devrinde yalnız ticarette değil sınaî teşebbüslerde bile Ermenilerin rolleri dikkate değer.» Urquhart'ın deyişiyle âdeta bir sınıf meydana getiren gayri müslim vatandaşların yanı sıra sınıflar ve tabakalar piramidinin alt tabakasını meydana getiren Türk köylü ve esnafı gittikçe çökmekteydi.

Osmanlı İmparatorluğu sosyal piramidinin bütünüyle çökme devri daha ilerdeki yıllarda iç ve dış unsurların etkisiyle başlayacaktır. Bu çöküşü etkileyen iç unsurların başlıcası, fütuhat gelirinin azalmasıyla ülke içindeki düzenin bozulması sonucu bir ticarî kapitalist sınıfın Osmanlı ekonomik mekanizmasını ele geçirmesidir. Gayri müslim reayanın hâkim olduğu bu kapitalist sınıf aracılığı ile Osmanlı İmparatorluğuna ticarî ve sınaî güçlerini kabul ettiren batı Avrupa ülkeleri de Osmanlı sanayi çöküşünü etkileyen dış unsurların başlıcalarıdır.

Soru 30 : Osmanlı mültezimleri ve tüccarları ile batılı sanayiciler arasındaki çıkar birliği neye dayanmış ve Osmanlı toplumunu nereye götürmüştür?

Batıdaki sanayi devriminin yarattığı dış pazar bulmak gereği, Osmanlı İmparatorluğunun önemini kat kat artırmış ve Osmanlı ülkesi hem ucuz ham madde temin edebilecek, hem de batı tezgâhlarının ürettiği malların rahatça sergileneceği bir açık pazar yapılmak istenmiştir. Dışardaki kapitalist içerde dayanabileceği, güvenebileceği bir vurguncu kast da bulmuştu. Ticaret kanalıyla edindi-

ği kapitalle has, zeamet, tımar sisteminin yozlaşması sonucu tarımsal üretimi de ele geçiren bu sınıf dışardaki kapitalist için çok yararlıydı. Bunun nedenlerini şöyle sıralayabiliriz:

1. Batı sanayii, özellikle ham madde talep eden bir sanayi idi. Osmanlı İmparatorluğundan ithal edilebilecek pamuk, yün, keten tohumu, işlenmemiş ipek, tiftik gibi maddelerin üretimi yukarda belirtilen sınıfın elinde idi. Batılı kapitalist seri üretim yaptığı için ürettiği malı Osmanlı sanayicisinden daha ucuza çıkarabiliyordu. Bu nedenle ham maddeye Osmanlı sanayicisinden daha fazla fiyat verebilirdi. Böylelikle Osmanlı üreticisi ticaretin batıya açılmasından fazlasıyla yarar sağlayacak, batı kapitalizmine çıkarıyle bağlanacak ve onun en büyük savunucusu olacaktı.

2. Batı kapitalizmi kendisine bağladığı bu sınıfı kendi ticarî kârından komisyon vererek de tatmin edebilirdi. Böylece ürettiği ham maddeyi batıya satan bu sınıf batının mamul maddelerinin de Osmanlı İmparatorluğunda yayılıp satılmasına aracılık edecekti. Her iki alanda da kârlı çıktıktan sonra bu sınıfın düzenin süregelmesini istemesi çok doğaldır. Bu nedenle bu ticarî sınıf Osmanlı iç politikası üzerinde sürekli olarak batı taraftarı baskıda bulunacaktı. Kapital gücüne dayanan bu sınıfın siyasal gücü de elinde bulundurması çok olağandır. Daha önce belirtilen Urquhart'ın sözü bu konudaki kanıların doğruluğunu gösterir: «Hattâ Ermeniler servetleri, işgüzarlıkları ile bir sadrazam intihap ettirecek kudrete bile maliktirler.» Bu nedenlerden ötürü yabancı himayesindeki tüccar tarımsal üretici sanayi devriminin yarattığı pazar gereğinin dışardan gelen baskısı ölçüsünde içerden bir baskı göstermiş ve batılı kapitalist ile doğulu tüccar elele vererek 1838 ticaret sözleşmelerinin ağır hükümlerini Osmanlı Devletine kabul ettirmişlerdir.

Soru 31 : Batı emperyalizmine, Osmanlı İmparatorluğunun 1838 Ticaret Sözleşmeleri ile verdiği tavizler nelerdir?

İngiliz Başbakanı Palmerston'un sözleşmeyi imza eden İngiliz heyetini kutlamak için Windsor Castle'dan yolladığı 15 Eylül 1838 tarihli mektubunda «Tahminlerin fevkinde bir başarı, şaheser» diye tanımladığı 1838 Ticaret Sözleşmesi sonucu beliren durumu şöyle açıklayabiliriz: İngilizlerin bu sözleşme sonucu elde ettikleri yeni ayrıcalıklar önceden verilmiş olan kapitülasyonlarla beraber yürürlüğe girecek ve İngilizler «en ziyade müsaadeye mazhar millet» muamelesi göreceklerdi. Sözleşme aynı zamanda yabancı tüccarın

üzerinde büyük bir titizlikle durduğu çok önemli bir sorunu da Batı sanayii lehine çözümlemekteydi. Bütün Osmanlı ülkelerinde yürürlükte olan her türlü tekeller kaldırılacak, yalnız yabancılar değil yerliler de her malı serbestçe almak ve satmak hakkına sahip olacaklardı. Yed-i Vahitlerin kaldırılması «Serbest Ticaret» akımını Osmanlı İmparatorluğunda hâkim kılan en büyük unsur olmuştur. Bu önemli değişim sonucu, Osmanlı İdaresi çok önemli bir gelir kaynağından mahrum bırakılmış ve tekellerin kaldırılması daha sonraları dış borçlanmalara yol açan bir malî buhranın temelinde yatan en büyük neden olmuştur.

Bütün bunların dışında bu sözleşme ile önceden mal satışı ya da nakli için istenen «tezkere» bundan böyle istenmeyecek ve isteyen, kim olursa olsun, şiddetle cezalandırılacaktı. Böylece gene önemli bir gelir kaynağını kaybeden Osmanlı İdaresi gümrük vergilerinde de yapılan cömert indirimler sonucu ticarî bakımdan büsbütün bağımlı bir duruma düşüyordu. Bu indirimler yalnızca Osmanlı İdaresinin gelirini düşürmekle kalmadı fakat asıl yıkıcı etkisini, yerli pazarlar üzerinde göstererek yerli sanayiin tamamen çökmesine yol açtı. Azalan gümrük vergileri sonucu İmparatorluğa çok ucuz sokulan yabancı mallar yerli pazarları tamamen işgal edebilecek niteliğe kavuşturulmuştu. Bu sözleşme ile dışardan her türlü mal ithal edilebilecek ve yalnız % 3 ithalât vergisi verilip, bunun üzerine % 2 de munzam bir vergi ödendikten sonra o eşya ülkenin her tarafına, bir yerden bir yere tekrar tekrar götürülüp getirilse bile, başka bir vergiye tâbi tutulmayacaktı. Önceden ise bir Osmanlı eyaletinden her geçişte % 3 vergi alınmaktaydı. Yine bu sözleşme ile getirilen diğer bir önemli değişiklik sonucu Batı sanayii Osmanlı ham madde ihracatını da daha ucuza elde etme yeteneğine kavuşuyordu. Çünkü ülke içinden başka bir ülkeye ihraç olunacak mallar için bu sözleşmeyle kaldırılan iç vergiler yerine yalnız değer üzerinden % 9, ihraç olunduğu zaman da ayrıca % 3 vergi verilecekti. Böylece yerli ihraç mallarının önceden olduğu gibi geçtiği yerlerde çeşitli vergiler vermesi yerine bu miktar yalnızca ve tek bir kereye ait olmak üzere % 9'a indirilmişti. Bütün bunların dışında Boğazlardan ticaret gemilerinin geçişinin serbest bırakılması, Osmanlı limanlarında gemiden gemiye yapılan mal aktarmalarından ve transit geçişten hiçbir ücret alınmaması kararlaştırılmıştır.

Ayrıca sözleşme hükümleri bütün Osmanlı ülkelerinde herkes tarafından uygulanacak, başka devletler de ticaretlerini bu koşullara uydurmak isterlerse Osmanlı Devleti rıza gösterecekti.

Bu yukarıda saydıklarımız yabancılara Osmanlı İmparatorluğu

ile olan ticaret ilişkilerinde her türlü kolaylığı, özgürlüğü sağlamıştı. Laissez-Faire'ci düşünürlerin bu sistemi, kendi devletleri tarafından kendi ülkelerinde yürürlüğe konmadan önce o devletler tarafından Türkiye'ye kabul ettirilmiş ve orada uygulanmıştır.

Soru 32 : Osmanlı - Batı Avrupa ticaret sözleşmelerinin ekonomik sonuçları ne olmuştur?

Osmanlı İmparatorluğu'nun toplumsal hayatını olumsuz olarak etkileyen ticaret sözleşmeleri Osmanlı sanayii üzerindeki yıkıcı etkilerini de göstermiş ve önceden de belirtildiği gibi zaten güçsüz olan sanayimizin tamamiyle çökmesine sebep olmuştu.

Sanayi devrimi her ne kadar 18. yüzyılın sonlarında etkilerini göstermeye başlamışsa da makina ürünlerinin ancak Napolyon harplerini izleyen ilk kapitalist gelişme devresinde dış pazarlara akmaya başladığı bir gerçektir. 1825 30 yıllarında Osmanlı sanayinin bel kemiğini teşkil eden pamuklu üretimi Manchester fabrikalarının ezici rekabetine açıktır. Ülkenin pamuklu kumaş ihracatı durmuş, buna karşılık büyük bir ithalât başlamıştır. İngiltere'den ithal edilen pamuklu maddeler 1828'deki 465.000 sterlinden 1831'de 1.040.000 sterline çıkmıştır. İşkodra'da 1812'de 600 tezgâh çalışırken 1821'de tezgâhların sayısı 40'a inmiş, Tırnova'da 1812'de 2.000 tezgâh varken 1830'da ancak 200 dokuma tezgâhı kalmıştır. Fakat 1838 Ticaret Sözleşmelerinden önce sanayiimiz az da olsa daha tamamiyle sönmemiş, ancak ticaret sözleşmelerinin Türk ticaret ve sanayii üzerindeki her türlü korumayı kaldırdığı andan itibaren kendini yitirmiştir.

Daha 1830'larda Urquhart'ın belirttiği gibi, Bursa mamulâtı 100.000 parça ipekli ihracına, Çin ve Lion ipeklilerinin rekabetine rağmen, devam edilmektedir. Sanayi devrimi pamuğun aile içinde işlenişini de daha etkileyememiştir. Gene Urquhart'a göre pamuğun aile içinde işlenmesi önlenebildiği takdirde Avrupa Türkiyesine daha 5.000.000 sterlinlik İngiliz pamuklusu satmak mümkün olacaktır. Bu arada sanayiin sönmesi, daha fazla İstanbul ve Avrupa Türkiyesinde olmaktadır, ve bunun da tek nedeni bu kısımların batı sanayiine açık olmasıdır. Ulaşım harcamaları ve ticaret sözleşmelerinin daha henüz kaldırmadığı bazı iç vergi ve harçlar yüzünden iç taraflarda yerli mallar piyasaya hâkim olmak çabasındadır.

Makineleşerek ve işbölümü uygulayarak çok daha ucuz ve seri üretim yapan firmalar dışarda türemeye başladıktan sonra Osman-

İmparatorluğundaki eski üretim şekillerinin devam edebilmesi için tek bir çare kalıyordu: Gayet sert ve kesin bir şekilde uygulanacak gümrük politikası. Fakat 19. yüzyılda, uzak doğuda bir ada olan Japonya bile sanayi devriminin etkilerini önleyemezken, çeşitli sorunlar nedeniyle Batıya açık bir Osmanlı İmparatorluğunun bunu uygulamadaki güçlüğü açıktır. Bunun yanı sıra 1838 Ticaret Sözleşmeleri ile kabul edilen maddeler de ekonomik çöküşü hızlandırmıştır. Yabancı üretim, % 5 oranındaki ithalât harcını verdikten sonra, ülke içinde kayıtsız olarak satış ve nakliye yapabildiği halde, ülkenin bir yerinden diğerine giden yerli malları «Amediye, Reftiye, Müruriye, Mastariye» gibi birçok vergilere tâbi tutuluyordu.

Bazı eşyada bu vergilerin, mal değerinin % 50'sini bulduğu bilinmektedir. Böylelikle yabancı malları, yerli mallardan daha ucuza getiren bir uygulama sonucu Osmanlı ekonomisi çökmektedir.

Buna verebileceğimiz ikinci bir neden ise 19. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı İmparatorluğunda beliren ihtiyaçlardaki değişikliktir. Tanzimat sıralarında ilk önce askerin sonra sivillerin kıyafetinin değiştiği ve orduda kullanılan malzemede de büyük değişmeler olduğu bilinir. Halk aynı zamanda ve özellikle İstanbul'da Avrupa tüketim maddelerine karşı aşırı bir sempati beslemeye başlamış ve bu yeniliklerin değiştirdiği talep karşısında yerli sanayiin arz sahası daralmış ve sürüm yapamayan ya da sürümü gittikçe azalan yerli sanayi kendi kendini tasfiyeye başlamıştır. Bursa'da 25000 okka ipek imal eden 100 tezgâh varken bu sayı 1847'de 4.000 okka ipek ve 75 tezgâha düşmüştür. Avrupa ipekçisi Türk ipekçisinden daha ucuza üretim yaptığı için Türk kozalarına da daha fazla fiyat verebiliyor ve ipeğin ham maddesinin büyük bir kısmını kapatabiliyordu. 1838 - 68 arası İstanbul ve Üsküdar'daki kumaşçı tezgâhlarının 2750'den 25'e, çatma yastık tezgâhlarının sayısının ise 60'dan 8'e indiğini görürüz. Artık sanayiin sönmesi yalnız kıyı şehirlerinde kalmayıp içlere kadar da uzanmaktadır. 1846'da Halep'te 300 pamuk mensucat yerinin yalnız 150'si, ipekli kumaş üreten 200 firmanın ancak 150'si çalışabilmektedir.

Halep, Musul gibi şehirlerde imâl edilen organtin, müslin gibi maddelerin miktarı artık bu şehirlerin tüketimine bile yetişememektedir. Bir süre sonra aile sanayii şeklindeki pamuk ipliği üretiminin de durmuş ve çiftçinin pamuklarını bükmeyip ham madde halinde satmaya başlamış olduğu anlaşılmaktadır.

Avrupa sanayi kapitalizminin Osmanlı İmparatorluğunda doğurmuş olduğu buhran bu şekilde gittikçe genişleyerek ve teker teker bütün sanayi kollarına ulaşarak yüzyılın ikinci yarısında sana-

yılmızın tamamiyle sönmesine sebep olurken kunduracılık, terzilik ve fırıncılık kolları dışında bütün tüketim mallarının Avrupa kaynaklı olduğu görülüyor.

Totomjanz, «Die Sozialökonomische Türkei» adlı kitabında şöyle der :

«Türkiye'nin hükümet merkezi el ile yapılan işlerle geçinen insanlarla, dokumacı, kalaycı, bakırcı ve benzerleriyle doludur. Bu zavallı esnaf ordusu yarı aç yaşamakta yahut senelerce dilencilik etmektedir.»

Soru 33 : 1838 Ticaret Sözleşmelerinin siyasal sonuçları nedir?

1838 Ticaret Sözleşmeleri, yalnızca Batı sanayilerinin ürettiği mallar karşısında Osmanlı Devletini gümrük duvarlarından mahrum bırakmıyor, fakat devletin ithalât ve ihracattan vergi yolu ile eldo ettiği gelirleri de kısıtlıyordu.

O zamana kadar kendisi için önemli bir kaynak olan ithalât ve ihracat vergilerinin kısıtlanması üzerine Osmanlı Devleti harp gibi olağanüstü durumlarda bu kaynaktan gelir elde edemedi. Bu ve diğer ekonomik alanların çökmesi nedeniyle Osmanlı İmparatorluğu dışardan para alan bir devlet haline gelerek 1854'den bu yana malî perişanlığa düştü.

Batı Emperyalizminin ülkeyi giderek daha rasyonel bir şekilde sömürmesi sonucu, Osmanlı Devleti artık aldığı borçların faizlerini bile ödeyemiyecek bir duruma düşmekteydi. Sonunda «Düyûnu Umumiye İdaresi» devlet içinde devlet olarak, yabancılar adına ve yararına, tek başına gelir toplayan bir kurum haline geldi. Yabancılardan vergi ve harç alma hakkının böylesine kaldırılması Osmanlı Devletinin siyasal direncini de yok etti ve borç aldığı ülkelerin siyasal ve ekonomik baskılarını kabul eder duruma düştü.

Özellikle 20. yüzyılın başlarında Alman Emperyalizminin etki alanına daha fazla kayan Osmanlı Devleti için, Almanya safında harbe girmek kaçınılmaz olmuştur. Bu anlamda, Bağdat demiryolu, yalnızca Anadolu'nun servetlerini Berlin'e taşıyan bir araç değil fakat, «Hasta Adam» Osmanlı Devletinin ölümüne yol açan son savaş girişiminin başlıca tahrikçisi olmuştur.

Soru 34 1838 Ticaret Sözleşmelerinin toplumsal sonuçları ne olmuştur?

Daha önce de belirttiğimiz gibi iç unsurların yozlaşmasıyla mey-

dana gelen bir kast, ticaret sözleşmeleri yürürlüğe konduktan sonra, dış ticarete de el koymuş ve böylece yabancı üreticiye çıkarıyla bağlı bir ticarî sınıfı meydana getirmişti. Geri kalmış ülkelerde sanayileşmenin ilk adımlarının dev adımlar olması gerektiği için kapital birlikimini ellerinde tutan bu sınıf kapitallerini daha kolay kazanç getiren ticarete yatırmayı tercih edince, ticarî kapital, İngiltere'de olduğu gibi sanayi kapitali haline dönüşmemişti. Dış devletlerin himayesini kazanmış bu sınıf Osmanlı Devleti içinde yabancılar yararına politik yatırımlar yapabilme gücüne erişmiştir. Tabiî bu politik gücünü ve kapitalini yabancılar yararına kullanan ve karşılığında yabancılardan daha büyük yarar gören bu kast bir kısır döngü yaratmış oluyor ve Osmanlı Maliyesi bu döngünün dışına çıkacak güçten yoksun bulunuyordu. İmparatorluğun bu sınıfı emperyalist devletler tarafından korunmaya başlanınca Osmanlı toplumunu şekillendiren toplumsal tabakalarda bir altüst olma hali belirmişti. Böylece yeni bir sanayi ticaret sınıfı meydana çıktı. Dışarıya çıkarıyla bağlı bir kast'a Türk halkının «Tatlı Su Frengi» dediği bir zümre daha karıştı.

Fransız kapitalinin Fransa dışındaki durumunu düşünen bir Fransız maliyecisi «Beyoğlu'nun bu hususta Fransız müstemlekelerinden daha emin bir yer olduğunu» söyleyecek kadar ileri gitmiştir. Urquhart, piramidin alt tabakasında iken birden üste çıkan bu sınıfın önemine ve onun oynadığı role değinmektedir: «Hattâ bu küçük adamlar icabında birer konsül edası takınıyorlar. Onların asıl Avrupalılara bizim tebamız da dedikleri vakidir. Birkaçının bulunduğu câmiadan bahsederken 'Milletimiz' tâbirini kullanırlar.»

Daha yukarda da gördüğümüz gibi Avrupa sanayiinin Türkiye'ye yüksek ihracatı sırasında ve sonucunda Türk sanayiini söndüren ticarete gayri müslim reaya aracılık etmiş ve eski toplumsal tabakalar piramidini alt üst ederek başköşeye geçmişti. Bu ithalât akını İmparatorluk içindeki yöneten ve yönetilen toplumsal grupların karşılıklı ilişkilerini etkiledi. Yeni bir sınıf doğdu. Bu sınıf yabancı konsolosların himayesiyle meydana gelmiş bir Yahudi - Ermeni Frenk grubu halindedir. İhracat yapan Avrupa ülkeleri kendi ithalâtlarına da aracılık yapan bu reayanın sürekli şikâyetlerini bir baskı olarak Babıâli'ye uyguluyorlardı. Bu sınıf kanalıyla Osmanlı İmparatorluğu'na sızmış olan kapitalist çıkarlar, kuşkusuz, bu yerli aracı sınıfın mal, mülk ve yasal güvenliklerini garanti altına almak isteyeceklerdi. Dışardan gayri müslim Osmanlıları himaye eden devletlerin tatmin edilebilmesi için «Bilâ tefriki cins-i mezhep» formülü altında «Demokratik» bir politikanın uygulanması gereği baş gösterdi.

İngilizler tarafından reformların yapılmasını istemek bir bakıma da Rusya'yı tatmin etmek içindi. Osmanlı İmparatorluğundaki azınlıklar sorunu üzerinde önemle duran Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu'nun iç işlerine karışmak için bunu bahane etmesini önlemek gerekiyordu. Rusya'nın Osmanlı bütünlüğünü parçalaması İngiliz ticarî çıkarlarına aykırı düşecekti. Lord Dudly Stuart'ın Avam Kamarasında yaptığı bir konuşmada belirttiğine göre 1827 yılından 1846'ya kadarki süre içinde İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğuna ihracatı tam 5 kat artarken Rusya'ya aynı yıllar süresindeki İngiliz ihracatı ise yalnız 1.200.000 sterlinden 1.700.000 sterline çıkıyordu. Bu nedenle Rus tehdidini azaltacak reformlara gidilmeli ve gayri müslim tebaya mahkemelerde, orduda ve vergilerde eşitlik tanınmalıydı. Eğer bu tedbirlerle Rus baskısı azaltılamazsa çıkacak herhangi bir Rus - Osmanlı çatışmasında İngiltere'nin Osmanlılar tarafını tutacağı, ihracat ithalât rakamlarından açıkça belli oluyordu.

Bu istenilen reformlar yenileşme politikasının içteki savunucularına da uygun geliyordu. Toplumsal hayat büyük sarsıntılar geçirmiş, Müslüman reaya gittikçe fakirleşmiş, sanatı Avrupa ithalâtı ile kösteklenmiş, zeamet ve tımar hak edene verilmediği için derme çatma askerle din ve devlete lâyık hizmet görülemez olmuştu. Halka yeni çıkış kapıları açmak için reformlar kaçınılmaz hale gelmiş, teokratik idareyi yetersiz bulan bir zümre özgür fikirlerin önderliğini yapmaya başlamıştır. Böylece dışardan ve içerden gelen ve ikisi de tamamiyle Avrupa'daki sanayi devriminden doğan iki baskı karşısında Tanzimat Devrine geçilmiştir. Z. F. Fındıkoğlu Tanzimat için «Osmanlı sosyal hayatının bütün sınıf ve tabaka tezatlarını meydana çıkaran bir hâdisenin isminden başka bir şey değildir» diyor. Gerçekten de Tanzimat Fermanı, Islahat Fermanı, Arazi Kanunu hep emperyalist devletler tarafından ileri sürülen «İdarî Reform» baskılarına verilen cevaplar olarak nitelenebilir. Devletin ödeme sisteminde «aynîlik» ten «nakdîlik» e geçiş gerçekleştikçe bunun Avrupavarî bir memur tabakası gerektirdiği görülüyordu. Paşalıklar, Arpalıklar, Dirlikler kaldırıldı. Arazi mülkiyeti kişileştirilme yoluna götürüldü. Fakat ekonomik gelişme olmadığı için nakdî hizmet ödeme sistemi Osmanlı Maliyesinin başına büyük sıkıntılar açtı. Avrupa Devletlerinin de ağırlıklarını koyarak talep ettikleri idarî reformların, serbest ticaretin yasalarla korunmasını sağlamak için olduğunu söyleyebiliriz.

İdarî ve malî reformlar sonucu meydana gelen kurumlar, hele daha sonraları (Düyun-u Umumiye) bir bürokrat sınıfın yetişip yaşamasına yol açtı.

Kurumların verimli çalışmasını sağlayacak bir bürokrat sınıfın gelişmesi batılılarca da arzu edilmekteydi. Fakat modern memurluğun başlangıcı olan Tanzimat bürokrasisi doğuş anındaki dengesizlikler ve halkın dünya ve iktisat görüşlerindeki yetersizlikler dolayısıyla halkın gözünde Arpalık, Paşalık, ve Dirlik sisteminin bir devamı olarak kaldı. Memurlar da davranışlarıyla bu kanıyı güçlendirdiler. Gittikçe sayısı artan orta ve yüksek tahsil kurumlarının amacı «Kalem» için «Efendi» yetiştirmekten öteye gidemedi ve halktan kopmuş bir bürokrat sınıf belirdi.

Halk arasındaki «Salla başı al maaşı», «Allahtan sağlık devletten aylık» deyimleri, büyük bir olasılıkla, Tanzimat bürokrasisinin Türk diline hediyeleridir.

Soru 35 : Batı Emperyalizmine açılma yoğunlaştıkça, ekonomik ilişkileri ve sömürüyü pekiştirecek ne gibi uygulamalara geçilmiştir?

Osmanlı İmparatorluğu'nu yarı sömürge durumuna sokan İngiliz çıkarlarının baş sözcüsü Palmerston, 1849'da Avam Kamarasında şöyle demekteydi : «Eğer politik bir anlamda Türkiye'nin bağımsızlığı büyük bir önem taşımaktaysa ticarî anlamda da bu ülkedeki çıkarlarımız inkâr kabul etmez. Hiç bir ülke ile ticaretimiz Türkiye ile olduğu kadar liberal ve avantajlı değildir.» İstanbul'da İngiliz çıkarlarını korumakla görevli Stratfort Canning bu kolay kazancın sağladığı çıkarların fazlasıyla farkındaydı. 1838'de imzalanan ticaret sözleşmesi 7 sene sonra sona erecekken, Canning zor kullanarak bunu uzatmış ve yeni bir sözleşme için uygun bir anın doğmasını beklemiştir. 1849'da gerginleşen Rus Osmanlı ilişkilerinden yararlanarak Reşit Paşa'yı ikna edebilmiş ve sonuç olarak da 1850'de yeni bir sözleşme imzalanmıştır.

Buna göre ihraç mallarından alınacak gümrüklerden % 16 ve ithal mallarındaki gümrüklerden de % 20 indirim yapılmıştır. Osmanlı Devletinin gelirlerini biraz daha kısıtlayan bu yeni sözleşme özellikle bu hükümleri İngiltere'nin fazlasıyla ilgilendiği maddelere uygulamaktaydı.

Bu maddelerin genellikle toprak ürünleri olduğunu görüyoruz. Çünkü İngiltere'de sanayi çıkarlarını engelleyen «Tahıl Kanunları» 1846 yılında kaldırılmış ve İngiltere'ye tahıl ithali serbest bırakılmıştır. İthali ucuzlatılan Türk tahıl ürünlerinden fazlasıyla yararlanılır ve sanayi ülkesi İngiltere, bir tarım ülkesi olarak bıraktırdığı Türkiye tarafından beslenebilirdi. İngiltere'ye artan tahıl ihracatımız bunu gösterir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun yalnızca bir tarım ülkesi olarak kalması bu ülke içindeki egemen sınıfların da işine geliyordu. Toprak ürünlerini ellerinde tutan sınıf dış ticaretten daha fazla kâr elde ediyor, Osmanlı ticaretini de kontrol ettikleri için çıkarları iki yönlü oluyordu. Osmanlı ham maddelerine daha fazla fiyat verebilen batı kapitalizmi karşısında Osmanlı sanayii daha fazla zorlanıp sönmeye başlayınca Osmanlı İmparatorluğu yalnızca ham madde üreten bir ülke haline dönmüştü. 1845 yılına kadar Osmanlıların İngiltere'ye olan ihracatlarında önem bakımından tahıl 18. sırayı kapsıyor ve 1846'da tahıl kanunlarının kaldırılmasından sonra 1850'de 4. önemde ihraç maddesi haline geliyordu. 1855 yılında ise Osmanlı İmparatorluğu'nun İngiltere'ye ihracatında tahıl baştan 2. sırayı tutmaktadır.

Bu arada büyük bir ekonomik buhran da başgöstermiştir. Dışardan ithal edilen mallar karşılığında toprak ürünleri verildiğinden para sıkıntısı başgöstermiş, bu da sonuç olarak köylü sınıfını çok zor durumda bırakmıştı. 1850'den önce Osmanlı Devleti borç almaya başlamadığına göre, piyasadaki darlığı önlemek üzere devalüasyona gidildi. 1841'de 60.000.000 Piyastres değerinde (552.000 sterlin) kâğıt para piyasaya sürüldü. Bunun etkileri piyasa üzerinde çok olumsuz olmuş, fiyatlar yükselmiş ve büyük bir ekonomik buhran başlamıştı. 1850 ticaret sözleşmeleri işte böyle bir buhranlı ortamda imzalanmıştı. 1850 sözleşmeleriyle gümrük indirmeleri özellikle en fazla talebi olan maddelere uygulanıyordu.

Kırım Savaşı ve onu izleyen Paris andlaşmasından sonra 1860-62 ticaret sözleşmeleri Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu güçsüz durumun sonuçlarıdır. 1860 1861'de yapılan sözleşmelerde ithalât vergisinin % 5'ten % 8'e çıkarılmasından ve transit uygulamasıyla tuz, tütün ve harp araçlarının ithali hakkında bazı kayıtlardan başka Türkiye yararına tek bir hüküm görülmez. 1838 sözleşmelerinde belirtilen % 12 oranındaki ihracat vergisi 1860 sözleşmeleriyle % 8 olarak saptanmış ve her yıl % 1 indirilmek suretiyle bu verginin en sonunda % 1'de kalması kadar altına alınmıştır. Bu, İngiltere'nin Türk ham maddelerini ucuza kapatmak çabasının bir örneğidir. 1860 sözleşmeleri, 1838'de kurulan sistemi kapitalist devletler yararına ve Osmanlı Devleti zararına tamamlamışlardır.

Soru 38 : Batıya açılma Osmanlı toplumunun sosyal görüntüsüne neler getirmiştir?

Batıda sanayi devrimi sonucu meydana gelen ekonomik patlama

kısa bir süre sonra Osmanlı İmparatorluğu üzerinde de etkilerini göstermiş ve bilindiği gibi Osmanlı Devleti iç ve dış etkenlerin baskısıyle Avrupa emperyalizminin yörüngesine girmiştir.

Bundan sonra Osmanlı toplumunda hem üretim ilişkilerinde hem de onların yansıması olan toplumsal yapıda büyük değişimlere tanık oluyoruz. Osmanlı toplumu artık kendisinden bağımsız olarak oluşacak her toplumsal birikimi ve gücü ezen, parçalayan ve iktidarı paylaşmayan bir devlete ve kapıkulu sınıfına sahip olma niteliklerini tamamen kaybetmiştir. 19. yüzyılın başlarında kesinlikle beliren bu yeni düzende egemen sınıflar, artık, mültezimlik sayesinde tarımsal üretimi denetleyen eşraf ve ayan ve uluslararası ticaretin emperyalist baskılarla gelişmesi sonucu hızla kalkınan ticaret burjuvazisidir.

Çoğunluğunu Osmanlı tebaasındaki azınlıkların meydana getirdiği bu ticaret burjuvazisinin gücünü Urquhart «hattâ Ermeniler servetleri, işgüzarlıkları ile bir sadrazam intihap ettirecek kudrete bile maliktirler,» diyerek belirtmektedir. Osmanlı toplumunun batıya açılması sonucu geçirdiği büyük değişimi şu satırlarda da görmek mümkündür: «İzmir, İstanbul, Erzurum, Sivas, Diyarbakır, Bursa gibi merkezlerde mahallesi, kılığı, yaşayışı gittikçe daha çok ayrılan, hattâ piramidin tepesindeki saray egemenliğini ya gizliden gizliye, yabancı devletler aracılığı ile ya da açıktan açığa etkilemeye başlayan yeni bir ticaret sınıfı meydana çıktı.» Batıya açılma ve batı emperyalizminin yörüngesine girme, Osmanlı toplumsal yaşantısı üzerinde o denli etkili olmuştu ki 19. yüzyılın ikinci yarısındaki İstanbul'un şehir olarak görünümü şöyle tanımlanıyordu: «.....Paltosuyla İngiliz, şapkası ile Fransız, birahaneleri ile Alman, müziğiyle İtalyan, meyhaneleriyle Rum, bekçi ve hamallarıyla Türk bir İstanbul doğdu.»

Soru 37 : Kültür ikileşmesi nedir ve Osmanlı toplumunu ne yönde etkilemiştir?

Çözülmeye ve bozguna bir çare olarak Osmanlılar zamanında tepeden inme bir şekilde toplumsal yapıya ithal edilen batı kurumları, kendilerini yaşatacak ve besleyecek sosyal güçler var olmadığı için, egemenliklerini zorakî ve asalak olarak sürdürmüş ve halkın yararına işlemek şöyle dursun, egemen sınıfların sömürü araçları olarak işlemiş ve bu nedenle halkın düşmanlığını kazanmışlardır. Halk, kendisini daha beter ekonomik ve sosyal çıkmazlara iten bu yeni düzeni dinden ayrılmakla suçlamış ve başına gelen bütün felâketleri dinsizlikten bilmiştir. Öte yandan sağlam bir burjuva kültürünü oluş-

turmamiş ve farklılaşmamış bir sosyal yapının otoriter kültürüne sahip olan Osmanlı İmparatorluğunda halk, tek yaygın değer olan İslâmi değerlere sarılmış ve kurtuluş için ondan medet ummuştur. Tanzimat'ın yoğunlaştırdığı bu kültür ikileşmesi artık bir «Frenk meşrepler» kültürü ile İslâm kültürü ayırımı idi. Aynı ayırımı Cumhuriyet Türkiye'sinde de görmekteyiz. Ama artık bu ayırım giderek bütün ülke üzerindeki kapsayıcılığını yitirmektedir. Kapitalizm ilerledikçe, saçtığı refah kırıntıları halk kesiminin yaşantısında önemli değişimler yapmış, bu nedenle batılılaşmaya ve kapitalizme karşı dinsel akımlara katılanların sadece niceliklerinde değil niteliklerinde de değişme olmuştur.

Soru 38 : Emperyalizme açılma dönemlnden sonra İslâm Dlnlnin Osmanlı toplumundakl fonksiyonu değişmiş mldir?

Sosyal ve ekonomik egemenliği tek elde bulunduran batıya ve daha sonra emperyalizme açılma öncesi Osmanlı toplumunda İslâm dini, statik, uyuşum halinde, farklılaşamamış bir toplumun doğal ideolojisi halindedir. Bu anlamda doğmatik ve sert iktidar yapısını, hiyerarşik toplumsal bünyeyi, Halife Sultan'ın kesin denetimi altında olan ekonomik ortamı belirleyen, koruyan ve meşru kılan İslâm dinidir. Topluma en yaygın değer ve inanç kalıplarını sağlayan, neyin günah neyin sevap olduğunu saptayan, hukuk, ekonomi alanlarında ve sivil ilişkilerde buyrukları kesinkes uygulanan İslâm dini, Osmanlı düzeninin ideolojisini ve iktidarının sınırlarını meydana getirmektedir.

Fakat batıya ve hele emperyalizme açılma dönemlerinden sonra İslâm dini, bu «iktidar» görünümünü yitirmeye başlamış ve batılılaşma ile değişen toplumsal koşullara «Muhalefet» olma görevini ve fonksiyonunu yükümlenmiştir. Bu fonksiyonu yükümlendiği andan bu yana da giderek bir «Ütopyacı» görünüm kazanmıştır. Değişimden en fazla gocunan İslâm dini olduğu için değişen toplumsal koşullara yabancılık çeken çevreler dinsel muhalefetin içinde örgütleşmişler ve giderek rasyonelleşen yeni iktidara ve sosyal yapıya karşı çıkmışlardır. Batılılaşmaya karşı muhafazakâr bir direniş olarak başlayan bu muhalefet giderek «gerici» bir tepki halini almış ve aynı zamanda «Ütopyacı» bir anlam kazanmıştır. Burada «Ütopya», Batının maddecilliği ve kötü taraflarının alınması sonucu kısırlaşan ve bu nedenle çöken, dağılan bir toplumun, İslâm dini sayesinde tekrar altın devirlerine ulaştırılması ideal ve istemi anlamındadır. Batıya ve Em-

peryalizme açılma sonucu dinsel akımlarda beliren bu fonksiyon değişimi, kendini en belirgin şekilde günümüz Türkiye'sinde, kapitalist kalkınmanın en yoğun olduğu, içinde bulunduğumuz yıllarda göstermiştir.

Soru 39 : Düzenin yabancılaşması muhalefet hareketlerini neden dinsel bir tabana oturtmuştur?

Batılılaşma hareketlerinin sonucu toplumda kökleri bulunmayan Batılı kurumların getirilmesi, böyle kurumların toplumdaki sosyo-kültürel yapı ile açık bir tezada düşmeleri, Osmanlı toplumunda bir kültür ikileşmesi yarattı. Çünkü bu kurumlar Batıda kapital sahibi olup sosyal ve siyasal hakları kısıtlı burjuvaların ihtiyaçlarına cevap veren kurumlardı. Osmanlılarda ise bu kurumları yaşatacak böyle bir sosyo-ekonomik zorunluk henüz yoktu.

Ülkenin giderek parçalanmasını bu yeni kurumların varlığına bağlayan geniş bir muhalefet, dinî esaslara dayanarak bütün suçu şeriattan ve dinden uzaklaşmada bulmaktaydı. Batılı kurumların ve batı iktisadî gücünün toplum üzerinde etkin olmaya başlaması Osmanlı toplumunun statik düzenini parçalamış, ekonomik hareketlilik ve kapitalist baskı sonucu halkın yaşamında büyük değişimler başlamıştı. Yüz yüze olan ticarî ilişkinin, uluslararası ticaretin de koyulaştırdığı bir gayri şahsî sömürü ortamına dönüşmesi halkın büyük kısmını tedirgin etmiş, değişen ve yabancılaşan sosyo-ekonomik koşullar halk tarafından «gâvurlaşma» olarak nitelenmiş ve batılaşmanın sebep olduğu bir sosyal hastalık olarak görülmüştür. Günümüze kadar uzanan İslâmî akımlar, propagandalarını ve eğitimlerini genellikle İslâm dininin «vahşet ve bedeviyet halindeki bir kavmi» dünyanın en büyük, en güçlü imparatorluklarından biri haline getirmesine dayandırmaktadırlar. Bu anlamda İslâmcılık akımları gerek Osmanlı devletindeki çöküşün gerekse Cumhuriyet Türkiye'sindeki bozuk düzenin nedenlerini İslâmî ilkelerden uzaklaşılmış olmasına ve bünyemize uymayan batıcılık özlemlerine bağlamışlardır.

İslâm dini kamu hukukunu düzenleyen bir din olduğundan ve Tanrının iktidarını yer yüzüne indiren bir devlet teorisine sahip bulunduğundan İslâm diniyle bir bütün meydana getiren politik doktrin de daima şeriata dayanan bir devlet anlayışı olmuştur.

Soru 40 : Yeni Osmanlı hareketinin sınıfsal kaynağı ne idi?

Köksüz ve etkisiz bir batılaşmaya karşı başlatılan bu dinsel ta-

bana oturtulmuş muhalefetin en ilginç yanı, muhalefetin başını çekenlerin batılaşma sonucu çıkar ve statü kaybına uğramış aydın - bürokratlar olmasıdır.

Osmanlı toplumunda, emperyalizme açılma sonucu, kapıkulu sınıfı egemenliğini yitirip ikinci plana düştü. Çıkar bağları ile batıya bağlanmış yeni egemen sınıflar kendi sosyo - ekonomik çıkarlarını tatmin edecek siyasal yatırımları gerçekleştirebilmek için Osmanlı yüksek büroksasisi içinde nüfuz alanları yaratmak zorunluğunu duymaya başladılar.

Bu arada iç ve dış baskılarla bir kanunlaşma hareketine de gidiliyordu. Osmanlı İmparatorluğunu açık pazar olarak kullanan Batılı devletler kendileriyle işbirliği yapan yerli egemen sınıfların can, mal ve iş güvenliğini sağlamak ve ticareti daha sağlam hukukî esaslara oturtabilmek için ticarî dâvaları şer'i mahkemelerin kapsamından çıkarmak çabasındaydılar. İçten gelen aynı yöndeki baskılarla 1839'da Tanzimat Fermanı ve 1856 Islâhat Hattı Hümayunu yayınlandı. Yeni yasal düzen Osmanlı kapıkulu sınıfının «boynu kıldan ince» niteliğini artık kaldırmış bulunuyor ve Tanzimatla beraber artık değişik bir Osmanlı bürokrat sınıfına tanık olunuyordu. Bu yeni tip bürokratlar, Osmanlı egemen sınıfları ile işbirliği içinde olan ve belirli bir batılı güce yakın olmakla tanınan kimselerdi.

Belirli grupların çıkarlarının korunması ve devlet örgütü içinde nüfuz alanlarının sağlanması gereği olarak Osmanlı Bürokrasisi artık devlete en iyi şekilde hizmet etme esasına göre, yeteneğe ve liyakata dayanılarak seçilmiyor, Babıâli'nin yeni egemen sınıflarla işbirliği yapacak bürokratların eline geçmesi için haksız terfiler ve kayırmalar yapılıyordu.

Batılaşma hareketleri sonucu, Osmanlı devlet yapısında «Boynu kıldan ince bürokratın» yerini giderek kökleşen ve bürokrasinin üst kademelerini işgal edip tıkayan büyük bürokrat aileler aldıkça birçok yetenek sahibi bürokrat üst kademelere ulaşmaz olmuştu. İşbirlikçi büyük Tanzimat bürokrasisinin doldurduğu üst kademelere terfi olanağı, yetenekli olan fakat yükselemeyen birçok küçük bürokratın statülerinde büyük kayıplara uğramalarına yol açtı. İşte batılaşmanın getirdiği bozuk düzene ve büyük bürokrasi tantanasına ilk olarak baş kaldıran «Yeni Osmanlı» hareketinin öncüleri olarak, birer bürokrat olan, Namık Kemal, Ziya Paşa ve Şinasi'yi görüyoruz. Bu kişilerin sorunlara başarılı sonuçlar getirememelerinin temelinde yatan teorik zayıflıklarının ana nedeni, batıda iyi işleyen bazı kurumları alıp İslâmî esaslar üzerine oturtmak istemeleridir.

Soru 41 : Yeni Osmanlılar toplum sorunlarına ne gibi dinsel çözümler getirmek istemişlerdir?

Padişah adına hareket ettiklerini öne sürerek Osmanlı ülkesinin zararına eylemlerde bulunan büyük bürokrasiye karşı Yeni Osmanlıların yaptığı muhalefet yalnızca Osmanlı Devletini parçalamaktan korumak değil fakat büyük bürokrasinin mutlak gücünü sınırlayarak kendi statü kayıplarını da telâfi etmek amaçlarını taşımaktaydı.

Bunu sağlamak için iktidarın tek elde toplanmasını zararlı bir güç olarak görüyorlar ve iktidarı Montesquieu'den esinlenerek kuvvetler ayırımı ilkesi ile sınırlandırma amacını taşıyorlardı. Şurayı Ümmet, Şurayı Devlet ve Meclisi Âyan'ın kurulması ile bu kuvvetler ayırımı ilkesi gerçekleştirilecekti. Bu şekilde başta padişahın olduğu meşrutî bir idare öngörülüyordu.

İşte siyasal iktidarın mutlak gücünün bu şekilde sınırlanması şeriata dayandırılmak istenmiştir. Bu konudaki yaygın Yeni Osmanlı görüşü şöyledir: Başkalarının özgürlüklerine dokunmamaları için insanların özgürlüklerine sınır konulmalıdır ve insanlara da özgürlüğü Tanrı verdiği için bu sınırlama işlemi de gene en iyi Tanrı tarafından yapılacaktır. Bu nedenle meşrutiyet rejimini Tanrıya dayanan hukuk bilinci, yani şeriat, düzenlemelidir.

Bu arada egemenlik hakkının halka verilmesini savunan Yeni Osmanlılar bunu da dinsel bir tabana oturtmakta sakınca görmemişlerdir. Devlet kişilerin kendi istekleri ile biraraya gelerek oluşturdukları manevî bir şahsiyettir. Bu nedenle Devletin, kendini meydana getiren kişilerin çıkarlarına ters düşen herhangi bir çıkarı olamaz.

Bu, Rousseau'dan esinlenilen «genel irade» kavramı da, gayet ilgreti şekilde, şeriat'da yer olan «Biat» kurumu ile karşılanmak istenmişti. Padişahın İslâm cemaatine sembolik olmaktan öteye gitmeyen hesap vermesi olan biat, hiç bir zaman bir halk egemenliğini temsil eden kurum olmamıştır. Çünkü kötü padişahın halk tarafından değiştirilmesi «Biat» kurumunda belirtilmemiştir.

Bu şekilde batıda belli bir sınıfın siyasal haklar elde etmek için ülküleştirdiği kavramlar ve halk için, halk tarafından yönetim likeleri biat kurumunda yerini bulamamıştır.

Soru 42 : Yeni Osmanlı hareketi sorunlara çözümü neden din'de aramıştır?

Yükselmeye, Osmanlı bütünlüğünü sağlamaya ve batı uygarlığı dü-

zeyine varmaya yönelmiş Yeni Osmanlılar hareketinin, toplumun hareket olarak İslâmî esasları kullanmasını bir çelişki olarak yorumlayabilirlz.

Fakat bunun bir çelişki olmasının suçunu Yeni Osmanlılara yüklemek haksızlık olur. Çünkü Osmanlı toplumunda görev yapamıyan ve kültür ikileşmesi doğuran batı kurumlarını İslâmî tabana oturtmak Yeni Osmanlılar tarafından kaçınılmaz olmuştur.

Geniş Osmanlı kitlelerinin yabancılık çekmeden katılacakları bir sistemi yaratmak için baş vurulacak tek çare siyasal sistemi toplum içerisinde en yakın kültür ve değer sistemine dayandırmak olacaktır. Ama batıdaki temsil ve denetim kurumları ne İslâm dininde ne de sanayileşmemiş, farklılaşmamış bir altyapının kaderci ve otoriter yansıması olan Osmanlı siyasal kültüründe bulunmaktadır. Statü kaybından dolayı batılaşmaya karşı çıkan Yeni Osmanlılar, sosyo-ekonomik yeteneksizliklerden dolayı yabancı ve olumsuz karşılanan batı kurumlarını şeriata dayandırarak sürdürmek istemişlerdi. Batıda çok başka gayelere ve sosyal güçlere dayanılarak kurulan bu kurumların şeriata dayanarak yaşayamıyacağı ise farkedilememişti. Ama özellikle Namık Kemal bunu belki de aşırı iyimserliğinden dolayı görememişti. Tıpkı romanlarında özlemini çektiği açıkça belli olan ve ancak batı kültürlerinde bulabileceğimiz kahramanlarının da sanayileşmiş, burjuva toplumlarında bulunabileceğini görememiş olması gibi.

Soru 43 : Yeni Osmanlılar aradıkları çözüm yollarında neden başarısız olmuşlardır?

Yeni Osmanlılar aradıkları ve uygulamak istedikleri İslâmî tabana oturtulmuş çözüm yollarında başarısız olmuşlardır. Çünkü atomize olmuş, farklılaşmış toplumlarda, kişinin kendi toplumsal çıkarları ve farklılaşmış değerlerine dayanan temsil organlarının benzerleri ne Osmanlı ne de İslâm toplumu yönetim tecrübelerinde yer etmiştir.

Namık Kemal ve arkadaşlarının temel çelişkisi şudur : Devleti kuran insanlar o devletin hukukunun da neye hizmet edeceğini en iyi kendileri bilirler. Halbuki Yeni Osmanlılar kurdukları devletin hukukunu Tanrının kurallarına bırakmaktaydılar.

Ekonomik ve sosyal çıkarlarının tam bilincine varmış batı burjuvazisinin, o çıkarları korumak için yaratmış olduğu ve bu anlam-

da batılı toplumların tabiî birer ürünü olan batı sosyal ve siyasal kurumlarının, daha o modernleşme ve sosyal farklılaşma düzeyine erişmemiş Osmanlı toplumunda yaşıyamıyacağı farkedilmemiştl. Farkedilemeyişinin önemli bir nedeni de Yeni Osmanlıların birer burjuva olmayışında yatmaktadır. Burjuvaziye özgü çıkarlara sahip olmadıkları için burjuva kültüründen yoksun olan bu insanlar, bambaşka çıkarlara hizmet için gerçekleştirilmiş batı kurumlarını iyi niyet ve vatanperverlikle yürütebileceklerini sanmışlardı. Bu nedenle emperyalizme açılma sonrası Osmanlı toplumunda, ilgreti batılaşma sürecine doğan tepki, kültürel, sosyal ve ekonomik yetersizliklerden ötürü tek yaygın değer ve bilinç sistemi olan dine dayandırılmış, kurulmak istenen özgürlükçü düzen bütün iyi niyetlere rağmen gerçekleşememiştir.

Soru 44 : Jön Türk hareketi çözüm yollarını neden Yeni Osmanlılar kadar Din'de aramamıştır?

Yeni Osmanlılardan sonra, Osmanlı İmparatorluğunu içine düştüğü uçurumdan çıkarmak, dağılıp parçalanmasını önlemek ve tekrar güçlü bir Devlet haline sokmak için Osmanlı toplumunda gerçekleşen, Batıdan esinlenen fikir akımları ve siyasal eylemler, dinsel dozlarını giderek yitirmişlerdir. Örneğin özgürlükçü bir meşrutiyet siyasal yapısı altında Osmanlı toplumunu parçalanmaktan kurtarma çabasına yönelmiş bir Jön Türk hareketi, bir anlamda devamını teşkil ettiği Yeni Osmanlı hareketinden bu yönde ayrılmakta idi.

«Pozitivist» ve «Elitist» görüşlerin egemen olduğu Jön Türk hareketlerinde birleşme ve kurtuluşun sağlanması, Yeni Osmanlılarda olduğu gibi toplumun tek ortak malı olabilecek dinsel inanç ve değerlerde aranmamış aksine «Milliyetçilik» ve «Türklük» kavramları işlenmiştir. Uygar bir toplum olmanın ve modernleşmenin statik ve geleneksel bir toplum kültürünü yaşatacak İslâm dini ile gerçekleşemeyeceği görüşünde birleşilmiş ve Yeni Osmanlıların «Osmanlı Milliyetçiliği» bir «Türk Milliyetçiliğine» dönüşürken «İslâm» da toplumsal bir harç olarak kullanılmaktan vazgeçilmiştir. Bu tutum en radikal görüntüsünü Kemalist kurtuluş savaşı ve devrimler sırasında vermiştir. Bunun ana nedeni, Din'i daha iyi kullanan ve İstismar eden bir muhalefeti bastırmak değil fakat çağdaş bir ulusu yaratacak ve yaşatacak bir öğreti ve ideolojinin, yaygın, kozmopolit ve soyut bir İslâm öğretisi ile gerçekleşemiyeceğinin kesinlikle görülmesidir.

Soru 45 : 31 Mart neye hizmet etmiştir?

31 Mart Osmanlı toplumunda dinin siyasal amaçlar için nasıl istismar edildiğinin en açık bir örneğidir.

Asker-bürokrat bir nitelikte olan ve «Merkeziyetçi» bir siyasal sistem savunuculuğunu yapan İttihat ve Terakki karşısında «Adem-i Merkeziyetçi» ve ilişkilerinde daha halkçı olan Hürriyet ve İtilâf partisi, siyasal mücadelesinde Din'den büyük ölçüde yararlanmıştır. Dinî bir örgüt olmamasına rağmen amaçlarına ulaşmak için Din'i istismar etmesi Hürriyet ve İtilâf için kaçınılmaz olmuştur. Batılaşmanın görüntüsüne duyduğu yabancılık ve çektiği sıkıntılar yüzünden düşmanlık besleyen halk yığınları, İttihat ve Terakkiyi «gâvurluk» la suçlamış, sömürüyü ve yokluğu onlardan bilmiştir. Böylece toplumdaki bu dinsel muhalefet, Hürriyet ve İtilâf partisini ister istemez etkilemiş ve halk tarafından, özgürlükçü ve halkçı olarak bilinen programı dinsel bir niteliğe de büründürülmüştür. O günkü sosyo-ekonomik koşullar ve kültür yapısı içerisinde özgürlüğün ve halkçılığın, dincilikle özdeşleştirilmesi doğaldır.

31 Mart hareketini emperyalizmin oyunu olarak niteleyen de bir hayli çoktur. Alman taraftarı olan İttihat ve Terakkiye karşı İngilizlerin desteklediği Hürriyet ve İtilâf'ın çekişmelerinin, aslında Osmanlı toplumunu nüfuz bölgelerine almak isteyen bu iki dev emperyalist gücün çekişmeleri olduğu önerilmektedir. Bunun tartışması tabiî ki burada yapılamaz. Fakat açık olarak beliren gerçek şudur ki, kimin adına yapılırsa yapılsın, Hürriyet ve İtilâfçı Prens Sebahaddin, yoğunlaşmakta olan İslâmî muhalefeti kendi siyasal görüş ve inançlarını gerçekleştirebilmek için seferber etmeyi başarmıştır. Okumamışın okumuşa, alaylının mektepliye, ezilenin ezdiğini zannettiğine ve yüzyıllar boyunca süren bir durgunluğun değişimine olan öfkesiyle düşmanlığını içeren 31 Mart olayı, örneklerini Cumhuriyet Türkiye'sinde de gösterecek, modernleşen bir toplumun yarattığı bunalımların bedelini günahsız Kubilây'lar ödeyeceklerdir.

Soru 46 : Kurtuluş Savaşımıza karşı dinsel propaganda neden yer yer başarılı olmuştur?

Kurtuluş Savaşımız sırasındaki anti-Kemalist dinsel propagandanın yer yer tutmasının en büyük nedeni uzun yıllar savaşların sıkıntı ve acısını çeken halkın artık savaşarak kurtulmasının ümidini

tamamen yitirmesidir. Uzun seferberlik yıllarından bezmiş olan yorgun ve sefil halk yığınları ile ellerindeki malı mülkü tamamen kaybedeceğinden korkan bir kısım eşraf, Anadolu İhtilâline ya macera gözüyle bakmış, ya da halk düşmanı gâvur İttihatçıların yeni bir bozgunculuğu olarak tanımlamıştır. Bunda en büyük rolü varlıklarını düşmanlara şirin görünmekle koruyacaklarını sanan işbirlikçi eşraf oynamış ve maalesef, işgal kuvvetleri yer yer sevinç gösterileriyle karşılanmışlardır.

Sosyal ve ekonomik gerikalmışlık nedeniyle çıkarları ulusal düzeye ulaşmamış ve bu nedenle çağdaş bir milliyetçilik ve ulusçuluk anlayışından mahrum halk yığınları, geleneksel siyasal anlayışlarına ters düşen bir «Milliyetçi baş kaldırmayı» anlayamamışlar, Padişah iradesine karşı gelmeyi yadırgamışlardır.

Millî mücadeleye karşı din faktörünü gerek İstanbul Hükümeti gerekse de İşgal kuvvetleri sonuna kadar kullanmışlar ve millî cepheyi bu şekilde içeriden çökertmeye çalışmışlardır. Bu arada Ankara Hükümeti de Dinî bir problem haline getirmekten dikkatle kaçınmış ve hattâ İstanbul'daki Şeyhülislâmın Kemalistleri gâvurlukla itham eden Fetvasına Ankara Müftüsünün fetvası ile karşı çıkmak zorunluğunu duymuştur.

Soru 47 : Osmanlı toplumunda din hakkında sonuç olarak ne söyleyebiliriz?

Osmanlı iktidar yapısının tekelci niteliği ve toplumda kendinden bağımsız olarak gelişecek her türlü sosyo-ekonomik hareketin karşısına dikilmesi, devleti, Osmanlı toplumunda kayıtsız şartsız egemen kılmış, Batıdaki gelişmeler sonucu toplum tarafından sürekli olarak etkilenen ve değişen devlet yapısı Osmanlılarda, tam tersine, toplumu etkileyen ve değiştiren bir unsur olmuştur. Devlete karşı çıkacak, onu sınırlayacak başka hiç bir örgüt ya da sosyal gücün olmaması toplumda bir çıkar ve değer farklılaşması da yaratamamış, toplum, böylesine statik ve hiyerarşik bir yapıya çok uygun olan İslâm dininin sosyal ve kültürel egemenliği altına kolayca girmiştir. Sosyo-ekonomik hareketsizlik, bu egemenliği kıracak yeni değer ve kültür kalıpları yaratamadığı için İslâmî yasalar ve kültür batıdaki emperyalist gelişmeye kadar Osmanlı toplumunda egemen kalmış fakat Osmanlıların emperyalizme açılmalarından sonra fonksiyonunu bir «muhalefet» olarak sürdürmüştür.

Osmanlı sosyo-ekonomik gelişme süreci, anlaşılacağı üzere, iç ve dış etkenler nedeniyle sanayi devrimini gerçekleştirici bir atılımı olanaklı kılamamıştır. Böyle bir yoksunluk sonucu Osmanlı Devleti Avrupa'dan geri kalmış ve bu geri kalmışlığını batıdan kopye etmeye çalıştığı birtakım kurumlar ile giderme çabasına düşmüştür. Batıda sanayi devriminin doğal sonucu olarak beliren siyasal ve sosyal kurumları, bu kurumların yaşaması için gerekli toplumsal temellere sahip olmayan Osmanlı toplumuna tepeden inme getirme çabaları, iğreti bir modernleşme süreci, yozlaşmış bir toplum düzeni, halkın büyük kısmının siyasal kültür ve yaşantısına ters düştüğü için bir kültür ikileşmesi yaratmaktan öte gidememiştir.

Emperyalizme açılmadan bu yana Osmanlılarda din, toplumumuzda sürekli olarak batı düşmanlığı ile özdeşleştirilen bir unsur olmuştur. Batıda sosyo-ekonomik gelişmenin doğal ve sıhhatli ürünleri olarak beliren burjuva kurumlarının, Osmanlı toplumunda kendilerine çok yabancı, yalınkat ve sosyolojik bakımdan bu kurumların yaşamalarına çok elverişsiz bir toplumsal bünyenin üstüne iğreti bir biçimde yerleştirilmeye çalışılması, beklenen faydayı sağlayamamış, kalkınma ve gelişmeyi sağlamak şöyle dursun, Batılaşma Osmanlı toplumunda sınırlı bir zümrenin palazlanmasını sağlayarak bölücü ve ayırıcı olmuş, toplumda bir kültür ikileşmesi yaratmıştır.

Batılaşmayı ve kendilerine hiç bir yarar sağlamayan bu kurumları bir türlü benimsemeyen halk, düzenin giderek bozulmasını ve yoksunluğun giderek artmasını, İslâm dininden ve kültüründen ayrılmak olarak nitelediği Batılaşmaya yormuş, kendisinin daha fazla sömürülmesini gerçekleştiren değişime, dinsel inanç ve yorumlarla karşı çıkmıştır.

III. BÖLÜM

TÜRKİYE'DE TEK PARTİLİ DÖNEM VE DİN

Soru 48 : Cumhuriyetin ilk yıllarında Türk toplumunun sosyal ve iktidar yapısı nasıldı?

Kemalist devrim, ancak bir burjuva düzeninin üst yapısını meydana getiren parlamenter rejimi gerçekleştirdiği ve devrimden sonra burjuvazinin gelişme ortamını sağladığı anlamlarda bir burjuva devrimidir.

Bu anlamda bir burjuva devrimi olarak nitelenen Kemalist devrim, aynı zamanda büyük ölçüde bürokratik ve askeri bir ağırlığa sahipti. Bu bürokrat ve askerlerin Anadolu'da devlet kurma çabaları biraz da «Kul olabilecekleri bir kapıyı» yaratmak çabalarıdır. Bu anlamda ilk Osmanlı bürokratlarının siyasal ve ekonomik davranışlarının uzantısını Cumhuriyet Asker bürokratlarında da görmek mümkündür. Haklı sayılabilecek bir «Cılız Cumhuriyeti Korumak» kaygısı ile devletin dışında her türlü gelişme ve birikim kuşku ile karşılanmış, devlet sadece belirli kişileri kendi eliyle kalkındırma dışında kendine rakip olması muhtemel her oluşumu önlemiştir. Yalnız Genç Türkiye Cumhuriyetinde şu önemli gerçeği de gözden uzak tutmamak gerekir: O da artık Osmanlıların ilk devirlerinde olduğu gibi Türkiye Cumhuriyetinin statik bir toplum görüntüsünde olmadığıdır. Genç Türkiye Cumhuriyetinde artık ekonomik çıkarlarının bilinçlerine sahip sınıflar iyice belirmiştir. Osmanlı toplumunda ise sınıflar bulunmaktaydı ama bunlar genellikle meslek kategorilerinin temsil ettiği sınıflardı. Bu toplumsal görüntü sınıf çatışmalarına değil fakat uyuşumuna dayanıyordu.

Otoriter bir dinsel çerçevenin bir araya getirdiği bu statik toplumda ancak egemen bir sınıftan söz etmek mümkündür. O da ka-

pıkulu sınıfı idi. Ekonomik bilinç anlamında sınıfların olmadığı ilk Osmanlı devirlerinden sonra, Batıya açılmanın getirdiği ekonomik etkenlerle, ekonomik ilişkileri yansıtan sınıfların tohumlarının atıldığını ve bu sınıfların Osmanlı devletinin çöküşündeki rollerini görüyoruz.

Türkiye Cumhuriyetine geçişte de artık ekonomik çıkar çatışmasını yansıtan sınıfların varlığını saptamak mümkündür. Ne var ki bütün bu sınıflar devletin tek partili çatısı altında yan yana ve iç içedirler.

Egemen sınıf olan bürokratlar gene tarihî eğilimleri içerisinde egemenliklerini bu ekonomik bilinçlerine sahip sınıflara karşı kıskançca korumaktadırlar. Yalnız bu konuda artık geleneksel Osmanlı bürokratları kadar başarılı olamıyacaklardır. Çünkü Kemalist devrimle birlikte gelen batılı siyasal düzen yalnızca burjuvazinin giderek güçlenmesine yol açmamış fakat güçlenen burjuvaziyi de nisbeten paylaşılan ve özgür iktidar ilişkileri içerisinde etkili olmaya hazırlamıştı.

Soru 49 : Cumhuriyetle birlikte batılılaşma yolunda gerçekleştirilen devrimler özetle hangileridir?

Gelişimin sağlanması ve «muasır medeniyet seviyesine» ulaşılması için gerekli çağdaş ortamın ve koşulların gerçekleşmesi için batılaşma yolunda sırasıyla şu yeni adımlar atılmıştır:

1. Lozan barış görüşmeleri öncesinde, **«Saltanat»** kurumuna son verilmesi (1 Kasım 1922).
2. Yeni devlet düzeni olarak **«Cumhuriyet»** in benimsenmesi (29 Ekim 1923).
3. Yabancı okul binalarının içindeki dinsel işaretlerin, v.b., kaldırılması (7 Şubat 1924).
4. Hilâfet kaldırılmıştır. Şeriye ve Evkaf vekâletleri kaldırılmış yerine devlete bağlı bir Diyanet İşleri Reisliği kurulmuştur. Tevhidi Tedrisat Kanunu kabul edilmiştir (1 Mart 1924).
5. Tekke, Zaviye ve Türbeler kapatılmıştır (2 Eylül 1925).
6. Şapka ve kıyafet kanununun kabulü (28 Kasım 1925).
7. Türk Medenî Kanunu kabul edildi ve 4 Ekim 1926 da yeni Ticaret ve Ceza Kanunları ile birlikte yürürlüğe girdi (17 Şubat 1926).
8. Batı takviminin kabulü (1926).
9. 1924 Anayasasının «Türkiye Devletinin Dini İslâm dinidir» diyen 2 nci maddesi ve «Ahkâmı Şeriye'nin tenfizi» ni Meclisin gö-

reviert arasında sayan 26. maddenin çıkarılması ve Meclis yeminlerinin laikleştirilmesi ile laiklik kanunlaşmıştır (14 Nisan 1928).

10. Latin alfabesinin kabulü (3 Kasım 1928).

11. Türk Kadını seçme ve seçilme hakkını kazandı (5 Aralık 1934).

Soru 50 : Ulusal egemenlik ilkelerinin sağlanmasının toplumsal sonuçları neler olmuştur?

Ulusal egemenlik ilkelerinin sağlanmasının toplumsal sonuçlarının en önemlisi, genç Türkiye Cumhuriyetinde, giderek güçlenecek bir burjuva sınıfını oluşturacak bir dönemi başlatması olmuştur.

Burjuvazinin güçlenmesine yol açan Kemalist dönemin batılaşma hareketlerinin başında, her türlü saltanatı ve teokrasiyi reddeden bir siyasal sistem olarak cumhuriyet rejiminin kabulü gelmektedir. Saltanatın kaldırılması ve laik cumhuriyet ilkelerinin kabulü, İslâmî ilkelere göre tek elde toplanmış olan siyasal kudretin toplumda dağılımını sağlamış ve ulusal egemenlik gerçek anlamda sağlanmıştır.

Ulusal egemenlik burada henüz halk egemenliği olmamıştır. Cumhuriyetin ilk yıllarında iktidarı halk değil fakat bürokrat sınıfın öncülüğünü yaptığı, üretim ilişkilerini kontrol eden tarım ve ticaret burjuvazisi paylaşmışlardır. Modernleşme süreçlerini demokratik bir yönetimle sürdürüp tamamlama yoluna gitmiş bütün toplumlarda hayatî önemi olan burjuva sınıfı ancak açık, iktidar yapısı paylaşılan ve ekonomik ve sosyal çıkarlar bakımından farklılaşmış bir toplumda güçlenip serpilebileceği için, ulusal egemenlik ilkelerinin kabulü, genç Türkiye Cumhuriyetinde millî burjuvazinin gelişmesine yol açacak olan en önemli unsurları meydana getirmişlerdir. Böylece parlamenter bir sistemi, sosyolojik anlamda geçerli ve işleyebilir bir ortama kavuşturacak sınıfsal gelişmelerin ilk önemli adımları atılmıştır.

Soru 51 : Cumhuriyetin ilk yıllarında İslâmcı başkaldırma hangi sosyo-ekonomik nedenlere dayanmaktadır?

Patrona isyanından 1950'lere kadar olan bütün muhalif cereyanlar ve kitle hareketleri dalma bir dinsel içeriğe sahip olmuşlar ve genellikle Batı kurumlarına tepki olarak belirmişlerdir. Hattâ, 1950'lerden sonra da gerek DP, gerekse AP iktidarları zamanında bu tep-

ki bizzat iktidarlar tarafından sürdürülmüş, egemen sınıfların sömürü düzeni sonucu beliren ekonomik çıkmazların yarattığı sosyal bunalımların günahı rejimde ve Batılı kurumlarda aranmıştır. Bu anlamda 1950 sonrası iktidarları birer muhalefet gibi davranmışlar, kendi ellerinde bulundurdukları kurumlardan şikâyet etmişler ya da şikâyet eder görünmüşlerdir. Böyle davranmalarının nedeni sömürü düzenine bir suçlu bulmanın yanı sıra demokratik bir rejimde halkçı bir görünüm kazanmak için halkın tepkisiyle aynı paralelde bulunma çabasıdır. Celâl Bayar, «Üçüncü Selim'den bu yana bütün yenilik hareketlerinin tepeden tabana, yukardan aşağıya» yapıldığını ve «Devletin üst yapısını teşkil eden kuvvetlerin çeşitli sebepler ile batılaşma zorunluğunu duyduğunu ve bunu halka kabul ettirmeğe çalıştığını» söylemektedir. Gerçekten de, İsmail Cem'in ve İdris Küçük-ömer'in çok doğru teşhis ettikleri gibi, halk tepeden inme yenilikleri kabul etmemiş ve 1950'ye kadar oluşan her yenilik hareketi ve batılaşma sömürüyü o ölçüde yoğunlaştırdığı için halkın gözünde yoksullaşma ile batılaşma eş değer olmuşlardır. Yeni gelişen ve kapitalistleşen bir toplumda henüz tam anlamıyla sağlam bir denetim ve denge sağlayacak pluralist bir ortam gerçekleşmediğinden, egemen sınıfların çıkarlarının rahatça temsil olunacağı parlamenter bir siyasal yapı ve zengine daha zengin olma şansı tanırken fakire pek bir şey getirmeyen liberal bir ekonomik sistem İslâmcıların gözünde batılaşmayı gerçekten sömürüyle bir tutmuş, sanayileşememenin sonucu oluşmayan bir farklılaşma, topluma yeni değerler kazandıramayınca, halkın düzene tepkisini ister istemez dinsel bir niteliğe büründürmüştür.

Soru 52 : İslâmcı başkaldırmanın 1950'lere kadar uzanan belli başlı niteliği nedir?

İslâmcı başkaldırmanın 1950'lere kadar uzanan belli başlı niteliği bütün iktidarlara muhalif olmasıdır. Şeriattan uzaklaştıkları ve batılaşma denen belâyı halkın başına sardıkları için bütün yenilikçi padişahlar, Tanzimat bürokratları, İttihat ve Terakki hep gâvurdurlar. Cumhuriyeti kuranlar da şeriattan büsbütün uzaklaştıkları için aynı suçlamadan kurtulamamışlardır. Onlara göre Atatürk, Selânik'in başlarına musallat ettiği bir «gök gözlü gâvurdur.» Geniş halk kitlelerine toplumun sosyo-ekonomik koşullarından ötürü yabancı kalan, halk çoğunluğuna bir şey kazandırmak şöyle dursun sömürü düzenini büsbütün hızlandıran, yararlı şeyler olabilecekleri toplum

tarafından benimsenmeyen, topluma anlamsız gelen ve toplumun inançlarına ters düşen, birtakım şeyleri tepeden inme olarak zorla kabul ettiren Cumhuriyet - Batılaşma hareketinin toplumdaki egemen değerlerle nasıl tezata düştüğünü Mehmet Akif şöyle haykırıyor «Dinî taklit, dünyası taklit, adabı taklit, kıyafeti taklit, kelâmı taklit, hulâsa her şeyi taklit bir milletin fertleri de insan taklidi demektir ki, kabil değil, hakikî bir heyet'i içtimaiye vücuda getiremez, binaenaleyh yaşıyamaz.»

Soru 53 : Çok partili hayata geçiş denemeleri neden başarısız olmuştur?

Batılaşmaya karşı sürekli ve yoğun bir muhalefet cephesi yaratan İslâmcı akımlar Atatürk devrimlerine ve tek parti devrinin batıcı, laik, Cumhuriyetçi asker-bürokrat aydınlarına büyük düşmanlık beslemişler ve zaman zaman örgütlenen fakat başka gayelere yönelmiş muhalefet hareketlerine derhal damgalarını vurarak yozlaştırmışlar ve gayelerinden saptırmışlardır. Örneğin asker-bürokrat iktidara karşı, gelişen burjuvaziyi temsil eden liberal bir muhalefet olarak beliren Terakki Perver Parti (1924), Serbest Fırka (1930) hareketlerine, laik cumhuriyet düzenine tepki gösteren güçler hâkim olmuş ve her iki parti de rejim tarafından kapatılmak zorunda kalmışlardır.

Halkın, bürokratların yararına çalıştığı ileri sürülen tek parti devrinde CHP, Eşref Edip tarafından «frenk meşreplerin partisi» olarak ilân edilmekte idi. Gerçekten de halkın gözünde CHP iktidarı her şeyi ile bu topluma yabancı olanların, âdeta yeni bir sınıfın iktidarıdır. «Halk bu yeni sınıfı, Ankara Palas'ın yanındaki yıkıntıdan, çullar çaputlar içinde, onlar kürkleri ve frakları ile dans etmeye gelirken ancak görebilmektedir.»

Batılaşma hareketleri ve değişen sosyal bünyenin getirdiği ıstırapları bu yeni sınıf ile özdeşleştiren halk, ona cephe alırken, muhalefetini kaçınılmaz olarak dinsel bir çerçeve içinde yapmıştır. Kaçınılmaz olarak diyoruz; çünkü geri kalmış bir toplumsal yapıda henüz farklılaşamamış sosyal çıkar ve bilinçler, halkın tepkisini ister istemez tek yaygın değer sistemi olan dinsel yapıda örgütlemesine yol açmıştır. Dinsel tepki de rejimin temellerine yönelmiş bir muhalefet olduğu için yeni iktidar sahipleri tarafından anında ezilmiş ve bu dinsel muhalefete isteyerek ya da istemeyerek aracılık etmiş siyasî partiler kısa ömürlü olmuşlardır.

Soru 54 1950'lerde «Halk» ile «İslâmcılar» arasında bir ayırım yapmak gereği doğmuş mudur?

Burada «İslâmcılar» deyimini kullanma gereğinin nedeni artık 1950'lerden sonra dinsel muhalefeti halkın bütünüyle özdeşleştirmenin yanlış olacağına inandığımdandır. 1950'lerden başlayarak, 1960'lardan sonra daha da hızlanan bir gelişme sürecinin, egemen sınıfların yanısıra, halkın büyük bir kesimine de gelişmeden eskiye oranla oldukça büyük pay verdiği açıktır. İnsanlar toplumumuzda gene sömürülmektedir ama bu tarih boyunca en az sömürüldükleri zamandır. Örneğin kapitalist gelişim sonucu büyüyen bir işçi sınıfı Türk halkının gelişmeden, geçmişe oranla, daha yüksek pay aldığı bir kesitini meydana getirmektedir. Düzeni dinsel değerlere bağlayarak ve şeriatçı bir siyasal yapıya oturtarak geri götürmek isteyenler halkın değişimden mutlak zarar gören bir kesitidir ki kendilerini bütün Türk halkıyla özdeşleştirmek olanaksızdır. Bu nedenle onlara «İslâmcılar» demekle yetinmeli ve demokratik hayatı giderek vazgeçilmez bir unsur olarak benimseyen halkımızdan ayırmalıyız.

Soru 55 1950'lere kadar toplumsal düzenin günahlarının tek sorumlusu olarak neden bürokrasi görülmüştür?

Tek partili dönemde kuşkusuz düzenin tek hâkimi ve tek sömürücü sınıfı bürokratlar değildir. Önceden de belirtildiği gibi tek parti çatısı altında bürokratların yanı sıra egemen sınıfları meydana getiren ticaret burjuvazisi, eşraf ve kapitalist tarım yapan toprak ağaları da vardır. Bozuk düzenin gerçek temsilcisi olan bu gelişen burjuvazi, kendisini ve marifetlerini, halkın gözünden saklamasını bilmiş ve sanki düzenin baş sorumlusuymuş gibi bürokrasiyi öne sürmüş ve onu suçlamıştır. Batılaşmanın görünüşüne karşı olan halk ise gerçekten de karşısında hep bürokrasiyi görmüş, dinsizliği icat ederek ekonomik sömürüyü onların savunduğuna inanmıştır. Böylece asıl sömürü düzenini yaratan güçler halkla iğreti bir ittifak kurmuş ve halkın kafasında sömürüyü ve yabancılaşmayı temsil eden batılaşmaya sözde karşı çıkarak kendilerine iktidar yollarını açmışlardır. Halk ise batılaşmadan en fazla bu burjuva sınıfının çıkar sağladığını ve bu yeni sınıfın batılaşmaya karşı hiç bir ciddî harekette bulunamayacağını görememiş, aksine, «onların iktidarında çirkin karılarının bile güzelleşeceğine inanmışlardır.»

Soru 56 : 1945'lerde değişen dünya koşullarının Türkiye'deki siyasal sonuçları ne olmuştur?

1945'lerde, değişen dünya koşullarının, Türkiye'yi de ön plana çıkaran değişimi sonucu Türk toplumunda belirli bir hareketlilik yaratılmıştı. En önemli olarak Türkiye'de giderek daha da gelişen ticaret ve tarım burjuvazisinin artık tek partinin dar kapılarından kurtulmak isteği belirmektedir.

Artık devletin ekonomik hayata ağırlığını koyması burjuvaziyi geliştirmeye değil, aksine, onu sınırlandırmaya başlamıştır. Burjuvazinin, bürokrasinin geleneksel kontrol edici niteliği sonucu, Varlık Vergisinden sonra bir de Toprak Reformu ile çevrelenen çıkarları, demokrasi türkülerinin artmasına yolaçmış, değişen dünya koşullarının da zorlaması ile çok partili düzene geçilmiştir. Geçmişin ceberrut görünümü, yeni uluslararası ilişkilerin getireceği elverişli ekonomik koşullar ve bütün kötülüklerin kaynağı olan batı savunucusu bir C.H.P., yeni kurulan D.P.'nin iktidar olma olasılığını ve arzusunu yoğunlaştıran nedenlerdi. Hele çok taraflı bir seçim işin içine girince yıpranmış iktidara muhalefet «çığ gibi büyüyecektir.»

IV. BÖLÜM

TÜRKİYE'DE ÇOK PARTİLİ DÖNEM VE DİN

Soru 57 : Bürokrasinin ve C.H.P.'nin geleneksel şanssızlığı nedir?

Bürokratların ve C.H.P.'nin geleneksel talihsizlikleri halkın gözünde batılaşma ile özdeşleşmiş olmalarıdır. D.P.'nin talihi ise «CHP gibi halkı karşıdan sömürenlere yahut sömürüye âlet olanlara dayanmak yerine, bizzat halkın yanında olup onu sömürenlere dayanmasıdır.»

1946 - 1950 arasında D.P.'nin gelişimini T. Z. Tunaya şöyle anlatmaktadır :

«1945'ten önce, muhalefet kitlesi hazırdı. 1945'de dünya şartlarının da yardımı ile CHP'ne karşı muhalefet başlamıştı. DP geniş hoşnutsuzluğu bir iptidaî madde olarak kullanmasını bilmiş ve geniş bir kitle kendisini benimsemiştir. Tek parti iklimi değişince de, çeşitli fikir akımları, bu arada, Meşrutiyet İslâmcılığını değişik şartlar altında devam ettirmek isteyen bir cereyan da ortaya çıkmıştır. Bu cereyan, Türk devrim hareketlerinde yer almış, muhafazakâr çevreleri dile getirmiş ve muhalefetin destekleyicisi olmuştur. Bu fikirler, iktidarın tereddütlü ve maksatlı tutumları ile siyasî hayattaki tesirlerini gitgide arttırmışlardır. Bu artma bilhassa CHP iktidarının ekonomik buhranı içinde, oy toplama politikasının gelişmesi ile oranlı olmuştur. Çok partili rejim, sosyal hayat içinde bastırılmış, fakat için için yaşamaya devam etmiş olan dinci cereyanları canlandırmıştır. Bunlar kendilerini Meşrutiyetin İslâmcı cereyanına bağlamışlardır.»

Tek parti döneminde halk, «ceberrut» olarak nitelediği ve çek-

tiği sıkıntıları halktan ve dinden kopmuş devletten bildiği için, etkileri zamanımıza kadar uzanan bir bürokrat ve CHP düşmanlığı içine girmiştir. Siyasal davranış ve tutumların, siyasî hâtıralarla bu derece şartlanması, çok partili dönemde CHP'nin başarı şansını düşüren büyük bir etken olmuştur.

Soru 58 : DP'nin ilk yıllarında iktidar ile dinci cephe arasındaki dostluk diyalogu nasıl kurulmuştu?

DP aracılığı ile iktidara gelen ticaret ve toprak burjuvazisi, halkın kısa vadedeki çıkarlarına karşı gelişecek en yoğun bir burjuvalaşma dönemini artık başlatmaya hazırdı. Ama kendini iktidara getirmiş halk kitlelerine de tercihlerindeki isabeti doğrulamak olanağı verilmeliydi.

Başbakan, Meclise sunduğu ilk D.P. programında, «tutan ve tutmayan inkılâplar» ayırımını yapmakta, 1952'de ise soruna tekrar dönerek «İnkılâp kanunları halk tarafından benimsenmemişse, jandarma zoruna dayanacaksa, millî vicdanın hilâfına olan bu kurumları kaldırmak demokratik idarenin başta gelen vazifesi olmak icap eder» demekteydi.

Seçim bölgelerinden ayaklarının tozu ile gelen DP milletvekilleri ilk kanunlardan biri olarak Ezanın Arapça okunmasını geçireceklerdi. Gene Menderes, İzmir DP kongresinde :

«Şimdiye kadar baskı altında olan dinimizi baskıdan kurtardık. İnkılâp softalarının yaygaralarına ehemmiyet vermeyerek Ezan-ı Muhammediyeyi arapçalaştırdık. Mekteplere din derslerini kabul ettik. Radyoda Kur'an okuttuk. Türkiye devleti müslümandır ve müslüman kalacaktır. Müslümanlığın icapları yerine getirilecektir.» diyor ve Sebilürreşat dergisi de kendisini şöyle selâmlıyordu :

«27 senedir hiç bir hükümet reisi müslümanlık hakkında bu kadar yüksek bir sevgi ve alâka göstermemiştir.»

Yine N. F. Kısakürek, bu konuşmadan sonra, Menderes'e şöyle hitap etmekte idi :

«Eğer şu iki sözü gerçekten söyledinizse :

1. «İnkılâp softalarının yaygaralarına rağmen...»

2. «Türkiye müslüman bir devlettir ve müslüman kalacaktır», tekrar ediyoruz, partinize, siyasî muhitinize, kabinenize, tezatlarınıza ve hatıra gelen ve gelmeyen her şeyinize rağmen, en az ve halis tarafından, azat kabul etmez köleliğimizi kabul buyurunuz.»

Soru 59 DP ile dinci cephe hiç çatışmadı mı?

Burjuvazinin dine verdikleri tavizler, çıkar gördükleri ekonomik sistemi tehdit etmediği için bu tür tavizler DP iktidarının süresince devam edecektir. Fakat 1951'lerde giderek yoğunlaşan dinsel akımlara karşı, devletin bu akımların elinde olmadığını kesinlikle belirtmek amacı ile dinsel akımları kısa bir süre baskı altında tutan D.P. hükümeti, İslâmi kanattan gelen korkunç bir tepki ile karşılaşmıştı. Ticanî hareketlerine karşı 1951'deki Atatürk kanunu hazırlıkları nedeniyle (25 Temmuz 1951'de kabul edilmiştir,) N. F. Kısakürek Büyük Doğu dergisinde, «İnönü'ne Methiye» başlıklı yazısında, D.P.'ye fena şekilde çatmakta ve şöyle demektedir :

«Sayın İnönü, Türk milletinin tek ve aziz gayesi olarak sizden, eserinizden, ruhunuzdan ve tesirinizden kurtulmak isterken öyle şartlara çatmış bulunuyoruz ki (mümkünse kulağınızı iyice açmanızı rica ederim) sizi aramak felâketini saadet gibi görmeğe başlıyoruz.»

Bu kısa süreli baskının akisleri, hele A. E. Yalman'a Malatya'da yapılan suikast için alınan tedbirlerden sonra, zamanımıza kadar gelmiştir. «Bir yahudiden bir fincan kan aktı diye bütün müslümanlar Malatya hapishanelerine doldurulmuştu» diyen M. Şevket Eygi. 1970'lerde bile hâlâ o günlerdeki baskılardan şikâyet etmekteydi.

1951'lerdeki baskı uzun sürmemiş ve tavizler yeniden başlamıştır. Bu tavizler sonucu Ticanilik, Nurculuk, ve Nakşibendî hareketleri zaman zaman canlılık göstermişler ve özellikle Nurculuk kendini 1960'lardan sonra da hissettirecek bir gelişim göstermiştir.

Soru 60 : DP'nin başarısının temelinde ne yatmaktadır?

D.P. iktidarını yalnızca dine tavizler vererek ayakta durmayı başarabilen bir iktidar olarak takdim etmek çok yanlış olacaktır. D.P., iktidarı sırasında, özellikle 1955'lerde, o zamana kadar Türk toplumunda görülmemiş bir hareketlilik yaratmış, enflasyonist bir uygulama sonucu köylünün satın alma gücü arttırılmış, esnafın yüzü gülmüştür. Ekonomik çıkarlarının az çok tatmin edildiğini gören halk kitleleri bir kere daha tercihinin isabetini görmüş ve dine tavizler verirken batılı kurumlara, aydınlara karşı görünme çabası içinde olan D.P.'yi meydana getiren egemen sınıfları da kendilerinden bir parça saymışlardır.

Halkın yüzünü nisbeten güldürecek olan ekonomik kalkınma ko-

nusunda D.P. çok atılgan ve cesurdur. Menderes, halkın gözü ile görmesi gerektiği hizmetler hakkında şöyle konuşmaktadır:

«Türkiye'nin yüzde sekseni köylerde yaşıyor. Köylerde üretim toprağa bağlıdır. Toprak iyi tohum ister, gübre ister, makine ister, sulama ister... Köylümüz bunları bir başına yapamaz. Devlet olarak ona elimizi uzatmamız gerekli. Ziraat Bankası yolu ile, Kooperatifler yolu ile, ucuz faizli krediler bağlayacağız. Köylümüz bunları kullanarak makine alacak. Tohumunu ıslah edeceğiz, onu ekecek. Ucuz gübre sağlayacağız, onu kullanacak. Bunlar da yetmez. Malını pazara götürebilmesi için yolunu yapacağız, sağlığını koruyabilmesi için içme suyunu getireceğiz. Sağlık memurlarını ayağına kadar götüreceğiz. Bu da yetmez. Mahsulünü değer fiatiyle satmasını temin edeceğiz. Toprağa dayanan istihsal deyince, buna kara yolları politikası, demiryolları politikası, bütün sulama tesisleri, limanlar girer. Bütün bunları yapmak için paraya ihtiyaç vardır. Maliye Vekili arkadaşımız, kesenin ağzını açmanın çarelerini arayacak...»

Para bulmanın çaresi dış borçlanma olarak belirecek, Türk halkı gerçekten bir kolaylık ve rahatlama dönemine girerken, çok uzak olmayan bir gelecekteki malî bozgun ve ekonomik tıkanmanın temelleri atılacaktır.

Soru 61 : D.P. iktidarının ilk yıllarında ekonomik gelişmenin sayılarla tanımı nedir?

1950 - 53 yılları arasındaki ekonomik hareketlilik sonucu millî gelirdeki artış temposu % 13'ü bulmuştur. Halkın tüketim gücünü artıracak tarım ürünlerindeki yüksek fiyat politikası esnafın ve ticaret erbabının keselerinin dolmasını sağlayacaktır. 1946 50 döneminde % 10 oranında düşürülen buğday fiyatları, 1951 - 55 döneminde % 16 artırılmış, pancarda yükseliş % 23, pamukta ise % 47'ye ulaşmıştır. 1950 yılında 14.5 milyon hektar olan ekili arazi alanı 1954'te 19.6 ve 1960'da da 23.2 milyon hektara ulaşmıştır. Ziraat kredilerinin artışı sonucu oluşan bu büyüme traktör sayısının artışına da yakından bağlıdır. 1949 yılında 1750 olan traktör sayısı 1952 yılında 31.415'e yükselmiş, 1960 yılında ise 40.000'i aşmıştır. Zirai kredi toplamı ise 1948'de 235 milyon lira iken, 1953'te 1 milyar 212 milyon liraya ulaşmış ve 1957'de 2 milyar lirayı geçmiştir.

Devlet bankalarının özel teşebbüse açtığı kredi ise 1950'deki 300 milyondan 1960'daki 7.5 milyara varmaktadır.

Sanayileşmede ise 10 ve daha yukarı işçi çalıştıran işyerleri 1950 - 60 arasında şöyle bir artış göstermiştir:

1950	1951	1952	1953	1954	1955	1956	1957	1958	1959	1960
2618	2747	3028	3504	3850	4262	4612	4632	5121	5205	5603

1927 1960 yılları arasında sanayi kolunda çalışanların sayısı, genel nüfusa oranları ve orta ve büyük sanayide istihdam edilen işçilerin sayısal gelişimi şöyle gösterilebilir:

SINAÎ İŞGÜCÜ, ORTA VE BÜYÜK YAPIM SANAYİİ KURULUŞLARINDA ÇALIŞAN İŞÇİ MİKTARI

	1927	1935	1940	1950	1955	1960
Asıl meslekleri sanayi olan 15 ve daha yukarı yaştaki nüfus (bin)	285,7	574,0	533,1	637,6	892,7	1.125,7
Sınaî nüfusun 15 ve daha yukarı yaştaki nüfusa oranı	3,2	5,8	5,2	5,6	6,7	7,1
Orta ve büyük yapım sanayi işçisi (bin)	74,1	73,9	112,9	165,7	220,7	301,2

Görülüyor ki sanayide istihdam edilen nüfus, 1927 1950 arası 23 yıl içinde ancak 351.9 artarken; bu artış, 1950 - 1960 döneminde 10 yıl içinde 488.1 olmuştur. Aynı artışı millî gelirde de görmek mümkündür.

1938'de kişi başına 96 TL. olarak düşen millî gelir, 1950'de 428 TL. olmuştur; 1960'da ise varılan düzey kişi başına 1598 Türk lirasıdır.

Soru 62 : D.P. iktidarının çöküşü hangi toplumsal nedenlere dayanmaktadır?

D.P. devrindeki ekonomik hareketliliğin sayısal görünümü bir önceki cevapta belirtilmişti.

Fakat bütün bu ekonomik hareketliliğin, önceden de belirtildiği gibi, aslan payının inşaat sanayii ve ticaret tarafından yutulması, köklü ve dengeli bir kalkınma sağlayamamış, sadece «her mahallede bir milyonerin yaratılması» na yaramıştır.

Halkın, özellikle Batı bölgelerindeki halkın, ilkel gereklerini karşılayan enflasyonist politika D.P.'yi halkın gözünde başarılı kılmıştır ama yatırımlar kalkınmanın köklü bir şekilde sağlanmasını sağlayacak nitelikte olmadığı için, gayri menkul spekülasyonlarına ve ticarete harcanmıştır. 1954 57 arası, özel sektör sanayie ortalama 835 milyon yatırırken gayrimenkule 1,5 milyar lira yatırmaktadır.

Enflasyondan en fazla zarar gören sabit gelirli vatandaşlar arasında iktidara muhalefet şiddetle artmış, dine ve irticaa verilen tavizlerden zaten gocunan aydın, asker - bürokrat sınıf, ülke çapında bir muhalefetin öncülüğüne başlamışlardır. Plansız kalkınma ve enflasyonist para politikası dış ödemeler dengesini iyice bozmuş, çare olarak gidilen 1958 devalüasyonu toplumda pahalılığı tahammül edilmez hale getirmiştir. Halk kesiminde de başlayan şikâyetler sonucu muhalefetin daha yoğunlaşması, D.P. iktidarını anayasa dışına itmiş, uygulanmak istenen baskılar son çare olan ordu müdahalesini gerçekleştirmiştir. 27 Mayıs 1960'ta D P. dönemini sona erdiren hareket, aslında sadece özgürlüklerin korunması ve rejimi muhafaza amacıyla yapılmamıştır; 27 Mayıs, aynı zamanda, burjuvazi karşısında siyasal bakımdan olduğu kadar enflasyonist bir kalkınma modeli içinde sabit gelirli olarak ekonomik bakımdan ikinci sınıf vatandaş muamelesi gören asker bürokratların düzene tepkisidir.

Soru 63 : 27 Mayıs dinci cepheyi ne yönde etkilemiştir?

27 Mayıs sonrası dinsel katılmada Milli Birlik Komitesi ve Kurucu Meclis dönemlerinde göze derhal çarpan bir durulma görülmektedir. Asker - bürokrat sınıfın ağırlığını taşıyan bu dönemde oy kaygısında olan politikacılar daha geri bir plana itildiklerinden, dinsel eylemler sürecindeki bu durulma halkın otoriter bir tepkiden çekinmiş olması ile izah edilebilir. 1961 Koalisyon döneminin hemen başında dinsel eylemlerde kıpırdama sezilmektedir. Bu durum, kıpırdama giderek yoğunlaşıp, fakat çok hızlı bir gelişim haline dönüşmeden 1965'lere kadar sürmüştür. 1965'ten sonra ise, yani A P.'nin tek başına iktidara geldiği tarihten başlayarak, dinci akımlar 1946'dan bu yana, gelişim süreçleri içinde en yoğun faaliyeti gerçekleştirmişlerdir. Bu artış özellikle Kur'an kurslarında kendini göstermektedir.

Batılılaşmadan hiç bir çıkar görmedikleri için ekonomik sıkıntılarını İslâmiyetten uzaklaşmakta bulmuş olan halk D P. devresinde hem ekonomik olarak biraz rahatladığından ve hem de D.P.'yi «frenk

meşrep» görmeyip onu kendiyle özdeşleştirdiğinden D.P. iktidarına karşı dinci bir muhalefete girişmemişti.

Bu nedenle, aslında kendisine çok yabancı ve karşı çıkarlara sahip sınıfların temsilcisi olan D.P.'yi benimseyen halk, 27 Mayıs hareketini İslâm ve bu nedenle halk düşmanlarını zorla geri getiren bir araç olarak görmüş ve kısa bir süre içinde iktidarı D.P. zannettiği A.P.'ye teslim etmiştir.

Soru 64 : Adalet Partisi Demokrat Partinin bir devamı mıdır?

Evet, halk, iktidarı tekrar D.P. zannettiği A.P.'ye vermiştir ama yanıldığı nokta A.P.'nin artık bir D.P. olmadığıdır. A.P., gerçi ticaret, toprak ve sanayi burjuvazisini bir koalisyon halinde bünyesinde bulundurarak iktidarı devir almış bir partidir ama kapitalist gelişmenin burjuva sınıfı içinde yarattığı bir iç çelişkiden ötürü bu koalisyon 1970 Türkiye'sinde artık çatlamaya başlamıştır. Çünkü büyük sanayi ve ticaret burjuvazisi 1965'ten bu yana Türk ekonomik yaşantısına ağırlığını koymuştur. Bu, kapitalist kalkınma yolunu seçmiş ülkelerde kaçınılmaz olarak belirecek ve sonunda, endüstri toplumu olarak belirlenen noktada, sanayi burjuvazisi kendi antitezi olarak yarattığı proletarya ile birlikte iki ana sosyal güçten birisi olacaktır. Gerçi bugün burjuvazisi Türk toplumunu ne bu ortama kavuşturmuş durumdadır ne de toplumda en etkili sosyal güç olma durumuna ulaşmıştır. Fakat bütün bu, D.P. devri boyunca ve son birkaç yıla kadar A.P. iktidarı içinde çatışmasız ve koalisyon halinde beraber bulunan egemen sınıfların, sanayi burjuvazisinin gelişmesi sonucu ittifakları çelişmeye düşmüştür. Sosyo-ekonomik gelişme süreci içerisinde kaçınılmaz olarak belirecek olan ve A.P.'yi de uzun bir süreden beri etkilemekte olan burjuvazi arasındaki bu çatlama, sınıfsal çıkarları temsil etme bakımından, A.P.'ye, D.P.'ye oranla daha başka bir görüntü vermiştir.

Gelişen ve serpilen burjuvazinin siyasal örgütü olmuş olan D.P. ile; hem halkı, hem de burjuvazinin bir kanadını büyük Ticaret ve Sanayi burjuvazisi lehine sömüren A.P., siyasal ve ekonomik doktrin bakımından bir benzerlik taşımamaktadırlar.

Bu şekilde, genel olarak baktığımızda, 1965'lerden sonra Türkiye'de burjuva sınıfı içerisinde çıkar farklılaşmasından doğan bir çözülme görmekteyiz. Büyük ve Küçük burjuvazi arasındaki bu çözülmenin sonucu, kendisini A.P.'deki büyük çatlama ile belirtmiş ve genellikle küçük burjuva kökünden gelen ve o sınıfın çıkarlarını

temsil eden 41 kişilik grup, artık büyük burjuva girişimlerinin daha fazla temsil edilmekte olduğu A.P.'den kopmuştur.

Soru 65 : 1960 sonrası ekonomik gelişme toplumsal güç dengesini nasıl etkilemiştir ve küçük burjuva neden tedirgin olmaktadır?

1960 sonrası ekonomik gelişme, burjuvaziyi, ekonomik çıkar farklılaşması nedeni ile parçalamaya başlamış ve ekonomik tabanı zayıflamaya başlayan küçük burjuvazi ile ekonomik gelişmeden en büyük payları alan sanayi ve dış ticaret çevreleri sosyal ve ekonomik ittifaklarını çözmeye başlamışlardır. Çünkü bir toplumda gelişen bir sanayi kolu, kaçınılmaz olarak toprak ve küçük ticaret burjuvazisini sömürecektir. Çünkü artık onların beslendiği tabandan beslenmemektedirler ve Türkiye sanayileşmenin tarımı sömürerek gerçekleşeceği noktasına artık ulaşmıştır. Bu nedenle ürünlerine düşük taban fiyat koymaktan, toprak gelirlerinden yüksek vergi almaya kadar tarım üzerinde çeşitli baskılara geçilecektir. Hattâ sanayi burjuvazisi, iktidarı tek başına etkileyebilecek bir güç durumuna gelince sanayie aktarılacak fonları artırmak için bir toprak reformu bile isteyebilir. Çünkü toprak reformu, hem üretimi artırmanın, hem de tarım gelirlerini toprak ağaları ile tefecilerin ellerinde çarçur olmaktan kurtarmanın en makul yolu olarak görülecektir. Öbür yandan açılacak bir alüminyum fabrikasının yakın zamanda koca bir bakırcılar çarşısını kapatacağı, bir plastik sanayiinin o bölgedeki çömlekçi, yemenici, derici gibi esnafın ekmeği ile oynayacağı düşünülürse, küçük ticaret ve sanayi burjuvazisinin de büyük sanayi burjuvazisine ters düşen çıkarları savunacağı açıktır. Sanayileşmenin, kapital birikiminin artırdığı üretim sonucu toplumda tüketim fazlalaşacak, özellikle şehirlerdeki pazarlama koşulları, süper - marketleri ve büyük ticari şirketleri ön plana itecektir. Yoğunlaşan uluslararası ticaret, ithalât ve ihracat alanında zengin ve güçlü bir sınıf yaratırken, iç piyasalarda da ekonomik hareketliliği kontrol eden ve hizmetinde, ticari koşulları en yeni tekniklerle kendi şirketleri lehine çeviren, hangi malın ne zaman, hangi koşullar altında sürüleceğini bilimsel yönden araştıran uzmanlar bulunduran, yeni bir ticaret burjuvazisi belirmektedir. Ayrıca tüketim alanı, şimdilik yalnızca büyük şehirlerde olmasına rağmen, Ordu Pazarları, Gima, Tarko gibi büyük şirketler ve kooperatifler tarafından önemli ölçüde etkilenmektedir. Bu gelişmeler küçük ticaret burjuvazisini de olumsuz olarak et-

kilemekte, esnaf ve küçük tacir her geçen gün kapitalist gelişimin oluşturduğu büyük ticaret burjuvazisi tarafından biraz daha ezilmektedirler.

Böyle bir ortamda büyük burjuvazi ile küçük burjuvazi ayrılacak ve bunu kaçınılmaz olarak bir çatışma izleyecektir.

Soru 66 : 1965'lerden sonra sanayi burjuvazisinin durumu ne ölçüde güçlenmiştir?

1950'den 1969'a doğru gelişen bir sürece baktığımızda millî gelir içinde tarım payının % 49.9'dan % 32.8'e düştüğünü, sanayiin de % 15.8'den % 26.4'e çıktığını görmekteyiz. Bu gelişmeden de görüldüğü gibi, sanayi toplum içinde giderek güçlü bir duruma gelmekte ve artan millî gelirde de, sanayiin oynadığı rolün yanı sıra, yine bizzat sanayi içinde de büyük burjuvazinin egemen olmaya başladığına tanık olmaktayız. Tuncer Bulutay bunu şu şekilde ortaya koymaktadır :

«İmalât sanayiinde büyük işyerleri olarak nitelenilen 10 kişiden fazla çalıştıran özel kesime ait kurumların, imalât sanayii gelirî içindeki katkıları yıllar boyunca artmıştır.

«Söz konusu özel kesim işyerlerinde imalât sonucu yaratılan kıymetin, Türkiye imalât sanayii gelirine oranı 1950 yılında 0.3200 iken hemen hemen devamlı bir artış göstererek 1962'de 0.4397 olmuştur.

«Büyük işyerleri katma değerinin Türkiye imalât sanayii gelirine oranı 1963'de 0.3766 iken, devamlı bir artışla 1967'de 0.4991'e çıktığı görülmektedir. Bu durum büyük işyerlerinin imalât sanayii içindeki öneminin yıllar boyunca arttığının açık bir kanıtıdır...

«1963 yılında, 10 - 19, 20 - 49 kişi çalıştıran işyerlerinin payında bir azalma meydana gelirken, 50 kişiden fazla çalıştıran işyerlerinin katkısında bir artma olmuştur. Nisbî öneminde en fazla düşüş olan işyerleri 10 - 19 kişi çalıştıran kurumlardır. Buna karşılık en çok artanlar, önce 200 - 499 kişi, sonra 1000 ya da daha fazla çalıştıranlardır.

«1950 yılında işyeri başına imalât sonucu yaratılan kıymet 121.557,46 TL. iken bunun 1961'de, genel fiyat artışına göre, 328.326,70 TL. olması gerekirken, bu değer 1961'de 453.022,45 olmuştur.

«Aynı şekilde, 1963 yılında firma başına katma değer, 1.131.298,13 TL.'dır. 1967 yılında gerçekleşen işyeri başına katma değer 2.272.253,43'tür.

«1963 - 1967 süresinde, 10 ve daha fazla kişi çalıştıran özel ke-

sime alt imalât işyerlerinde katma değerin, indeks olarak, 100'den 220.04'e çıktığı hesaplanabilir. Aynı sürede, Türkiye toplamı olarak imalât sanayii gelirinin artışı 100'den 169.39'a çıkmak şeklinde olmuştur. Son rakam (169.39), imalât sanayiindeki küçük ve büyük işyerlerindeki ortalama artışın ölçüsü olarak alınabileceğine, bu ortalamada büyük işyerleri büyümesinin de (220.04) katkısı bulunacağına göre, küçük imalât sanayiinin 1964 - 1967 süresindeki büyümesinin çok az olduğu ortaya çıkar. Böylece de, küçük burjuvanın, A.P. iktidarı süresinde gerçekleştirilen iktisadî büyümeden çok az pay almış olduğu belirmiş olur.»

Soru 67 : Küçük sanayi burjuvazisinin yanı sıra küçük tarım burjuvazisi de ezilmekte midir?

Türkiye'de büyük sanayi ve ticaret burjuvazisi lehine beliren bu gelişme sonucu küçük imalâtçı ve küçük ticaret burjuvazisi ezilmekte, toprak burjuvazisi ise, büyük toprak burjuvazisi dışında, önemli bir şekilde tehdit edilmekte ve sömürülmektedir. Örneğin 1967'de Ziraat Bankasınca tarım sektöründen 1.868.498 kişiye kredi dağıtılmıştır. 500 liraya kadar olan kredilerin verildiği çiftçi sayısı 807.378, 501 - 1000 lira haddindeki krediyi alanlar ise 475 332 kişidir. Her iki haddin de borçlu toplamına oranı ayrı ayrı % 43,21 ve % 25,43, toplam olarak % 68,64'tür. Bu arada 100.000'in üzerinde almış olanların sayısı sadece 253'tür ve borçlu toplamına oranı % 0013'tür. Tarımsal kredinin ipotek karşılığında verildiği de gözönünde bulundurulursa, büyük işletmelerin, çok büyük çoğunluğu meydana getiren küçük üretici aleyhine nasıl ezici bir üstünlük taşıdıkları açıkça belirir.

Soru 68 : Kapitalist gelişmeye karşı direnişin İslâmcı içeriği nedir?

Gelişen kapitalizm karşısında tutunamayan ve giderek kaybettiği çıkarlarını korumak için direnişe geçen küçük burjuvazinin tümünün dinsel bir cephe arkasında sosyo-ekonomik sisteme muhalefet ettiklerini önermek gerçekçi bir yorum olamaz. Başka bir ekonomik sistem içerisinde, tarım sektörüne prim vererek ve kapitalist patlamayı yavaşlatarak, dengeli, ağır ve uzlaştırıcı bir politikanın izlenmesi küçük burjuva arasında birçok taraftar bulabilir. Fakat gelişen kapitalizmin kendilerinde yarattığı statü ve gelir kaybını ahlâk-

sızlık, üç kâğıtçılık gibi unsurlara bağlayıp, çöküntüyü batı ekonomik sistemine açılmada gören ve çoğunluğu esnaf ve küçük çiftçi olan kitleler, dinsel bir muhalefete katılacaklar, ekonomik çıkarlarını din aracılığı ile savunacaklardır. Sanayileşme karşısında bazı bölgelerde sönmekte olan esnaf ve sanatkâr çevrelerinin temsilcisi olarak Türk siyasal hayatında beliren Milli Nizam Partisi, altında hızla kayan sosyo-ekonomik tabanı dinsel bir ideoloji ile tutmaya çalışanların örgütü olarak belirmektedir. Kapitalizmin yarattığı değişim sonucu, içinde yaşadıkları geleneksel ortamı da kaybeden küçük esnaf, el sanatkârları ve küçük çiftçiler, kendilerine yabancı ve haksız gelen yeni ortamda kişilik krizi geçirmekte, sosyal yapı içerisinde tutunacak bir yer aramaktadırlar.

İslâmın toplum içerisinde yaygın bir değer olmasının yanı sıra, değişime muhalefetin dinsel olmasının önemli bir başka nedeni bulunmaktadır. İslâm dini statik bir toplum yaşantısı sağlayacak ekonomik ve hukuk kurallarını içermektedir. Hükümdar tanrıdır ve toplumda herkes kendini ona adamıştır. Onun kitabı olan ve bütün gerçekleri ifade eden Kur'an hükümleri değişmez ve önemini yitirmez birer kuraldır. Çünkü insanları yaratan Tanrı her şeyi insanlardan daha iyi bilir ve görür. İşte bu değişimi önleyici niteliği, İslâm dininin çökmekte olan sınıflar arasında siyasal bir dünya görüşü olarak benimsenmesine ve kapitalist gelişimin yukarıda belirtilen değişmelere yol açması, bu değişmelerden zarar görenlerin, değişimi engelleyen İslâmi ilkeleri siyasal eylem olarak benimsemelerine sebep olmuştur. A.P. devrindeki kapitalist gelişmeyle birlikte artan Kur'an kursları ve İmam Hatip okullarının nedeni genellikle burada yatmaktadır.

Soru 69 : Kapitalist gelişmeye karşı İslâmcı akım yalnızca ekonomik nedenlere mi dayanmaktadır?

Batılaşmaya karşı İslâmcı tepkinin dinsel tabanı yalnızca haksızlığa ve sömürüye karşı bir başkaldırış değildir. Özellikle 1960'lardan sonra gelişen bu tepki, aynı zamanda güzel, düzenli ve âdil olan eskiye dönmenin de bir ifadesidir. Çünkü kapitalist sömürü yalnızca halkın ekmeği ile oynamamış, onun o statik, kendi içine kapanık ve kendi küçük dünyasından ibaret yaşantısını da alt üst etmiştir. Sanayileşme küçük el sanatlarını öldürmeye başlamış, tarımda makineleşme yüzbinlerce köylüyü topraktan koparmış, atalarının yaşama düzeninden kopan yığınlar, sırtlarında yorganları, şehirlerin gecekon-

du dramını yaşamaya koşmuşlardır. İnsanları çalışmak için gurbet ellere kadar savuran sosyo-ekonomik patlama, yüzyüze ilişkinin samimiyetini, eski sıcak komşuluk ilişkilerini, kadının erkeğe, küçüğün büyüğe olan eski sıcak saygısını da yok etmiş, insanlar yabancı ve karmaşık bir dünyada kendilerine yeni bir kader ve yeni bir kişilik arama uğraşına düşmüşlerdir. Bu yabancı düzen, bu insanı sevdiğinden koparan, alıştığı âdetleri, örfleri yıkan, değerleri alt üst eden düzen, herkesin yerli yerini bildiği bereketli eski düzene dönülerek sona erdirilmelidir. İşte bu gelişme ve kapitalistleşme süreci İslâmcıların gözünde sadece sömürüyü yoğunlaştırmakla kalmamış fakat toplum yaşantısında zararlı değişiklikler meydana getirmiştir. Şeriatın düzenleyeceği bir toplumda ise değişimin getirmiş olduğu acılar, ayrılıklar dinecek, yitirilmiş değerler tekrar kazanılacak ve insanlar eski mutlu yaşantılarına döneceklerdir. Batılaşma sonucu gelen laik Cumhuriyet yapısı ve yeni sosyo-ekonomik düzen, toplumda genellikle bir dinden uzaklaşma anlamı doğurmuş ve yeni düzenin bir kısım halkın, özellikle esnaf ve küçük sanatkârlarının, gelir ve statü kaybına yol açması ve onları mutlak bir yok olmaya doğru sürüklemesi onlarda, başlarına gelen bu belânın laik ve kapitalist kurumlardan geldiği kanısını güçlendirmiştir. Gene İsmail Cem'in dediği gibi, yeni sosyo-ekonomik düzenin getirdikleri İslâmcıların çıkar doğrultusunda olsaydı mesele çıkmayabilirdi. Ama mesele çıkmış ve kapitalist gelişmenin doğal sonucu olarak çökmeye ve yok olmaya başlayan bazı sınıf ve zümreler, İslâmcı akımları sürdüren unsurlar olarak toplumda belirmişlerdir.

Soru 70 : Yabancılaşma nedir ve dinsel akımlar üzerinde etkisi ne olabilir?

Düzenin yabancılaşmasının temelinde yatan, yine, kültür ikileşmesini yaratan Batı kurumları ve ekonomik sistemleridir. Fakat Batılaşma yalnızca tepki görmekle ve benimsenmemekle kalmamış, toplumda önemli düzenleyici fonksiyonları olan birtakım kurum ve değerlerin de yerini almaya çalışmıştır. Örneğin Cumhuriyetle beraber kabul edilen laik ilkeler hemen o anda Din'in toplumda yüzyıllardan beri gördüğü fonksiyonların yerini alamamışlardır. Cumhuriyetle birlikte topluma bir burjuva kültürü de vermek mümkün olabilseydi o zaman ümmet kültürünü ferdiyetçi bir kültürle yıkmak olasılığı güç kazanacaktı.

Ama değişen kurumlara duyulan yabancılık, toplumu gene üm-

met yapısı içinde örgütlenmeye itmiş, Kemalizm kısa sürede yeni bir kültür oluşturamadığı için halk yığınlarına yabancı kalmıştır.

Yabancılaşma, bu anlamda, giderek farklılaşan, parçalanan ve değişen bir topluma ayak uydurmayan, o toplumdaki yeni yerini bir türlü bulamayan ve kendisini aşıp gitmiş yeni toplum düzeni ile kendini özdeşleştiremeyen kişinin, toplumdan soyutlanma halidir. Bu durumda kişinin inandığı, değer verdiği normlar yıkılmış, gelenekler ve davranışlar değişmiş olduğundan, yabancılaşan kişi, kendisi için yıkıcı olmaktan öte bir anlam taşımayan yeni düzenin değer ve kültür kalıplarını ahlâksızlıkla, kendi durumunun kötüye gidişini, toplumun kötüye gitmesi ile yorumlamaya çalışacaktır.

Soru 71 Toplumumuzda Din'in kişilik bunalımlarını çözmedeki rolü nedir?

Son sosyo-ekonomik gelişmeler, halk yığınlarının büyük kısmını Batılı kurumlara karşı eski düşmanlıklarından arındırırken aynı zamanda yeni bir yabancılaşma ve kişilik krizini meydana getirmiştir. Bu yeni kriz sonucu, nicelik olarak daha az fakat nitelik olarak daha tutarlı bir sınıfın artık sömürüye karşı daha bilinçli bir vaziyet aldıkları görülmektedir.

Kapitalist gelişme toplumun statik bünyesinde büyük patlamalara sebep olmuş, gelişen ulaşım ve haberleşme sonucu inançlar ve değerler yıkılmış, kapitalist tarım sonucu küçük işletmeler kapanmış, sanayileşme ve büyük ticaret, esnaf üzerinde olumsuz etkilerde bulunmuştur. Bu yeni koşullara adapte olamayan insanlar yıkılan çevrelerinde eski alışkanlıklarını ve ilişkilerini bulamamış, yabancı bir toplumda kendilerine bir kişilik arama çabasına düşmüşlerdir. Büyüyen toplum karşısında kendilerini güçsüz hissedenlerin, yeni düzeni anlamsız bulanların, yıkılan, yok olan, örf, âdet ve normları yeniden kurmak isteyenlerin ve kendilerini toplumdan kültürel ve sosyal bakımlardan soyutlanmış görenlerin, yani bütünüyle topluma yabancı olanların imdadına gene din koşmuştur. Fakat bu geleneksel bir toplumdaki gibi dine kaderci bir bağlanma değildir. Radikal sağ bugün Türkiye'deki en bilinçli sınıfların ideolojisidir.

Soru 72 : Statü kaybı ve proleterleşmenin dinsel akımlar üzerindeki etkisi ne olabilir?

Batılaşma ve Kapitalist gelişmeden yarar görmeyerek çöken sı-

nıflar, gördükleri eski itibar ve saygıyı da yitirmeye başlamışlar ve hem gelir bakımından hem de sosyal hiyerarşide eskiden aldıkları yer bakımından bir statü kaybına uğramışlardır. Ayrıca kapitalizmin yarattığı çok yönlü rekabet nedeniyle ya tarlalarını büyük kapitalist çiftçiye satarak ya da artık iş göremeyen dükkânlarını devrederek büyük şehirlere hayat kavgalarını sürdürmeye koşmuşlardır. Bu anlamda küçük mülkiyet sahipleri bugün şehirlerdeki fabrikalara ya da çiftçilere ırgatlığa koşan yeni proleterlerdir.

Değişimin bu ezici etkisine karşı direnç içinde olan küçük mülkiyet sahiplerinin bazıları kurtuluşu ve özledikleri adalet ve eşitliği artık toplumda yitirilmiş olan ümmet yapısında aramaktadırlar. Şerif Mardin'in de belirtmiş olduğu gibi. Ümmet fikrinin insanları birleştirici fonksiyonunun İslâmda bir de daha soyut bir yönü mevcuttur. Allah bütün toplum ayrımlarının üzerinde, onların ötesinde bir varlıktır. İnsanlar, camiye gelip beraberce namaz kıldıkları vakit üzerlerinden emir, kul, fakir, zengin kisvesini atarlar ve Allah karşısına aynı kata çıkarlar. İslâmiyette dinî merasimlerin çoğunda bu özellik doğrulanır. Bunlar, aslında, insanlararası farklılıkları kapatıcı törenlerdir. İslâm bilginlerinin bize anlattıklarından sınıf, ırk ve millet ayrılıklarını kapatmanın, herkesi Allah'ın önünde eşit kılmanın İslâmiyetin en kapsayıcı bir inancı olduğunu anlıyoruz. Ayrıca İslâm kültüründe, sefahata, israfa ve kadın erkek ilişkilerine kötü gözle bakılmaktadır. Egemen sınıfların bugünkü yaşantısına belki de gıpta ile bakan fakat o yaşantıya erişememenin verdiği acı ve hınç ile toplumdaki eski İslâmî cemaat denetimini özleyen bu ezilen sınıflar, bu anlamda da bir adalet arayışı peşindedirler.

Soru 73 : 1970'ler Türkiye'sindeki İslâmcı akımlarla 19. yüzyıl Osmanlı toplumundaki Yeni Osmanlı akımları arasında sosyolojik bir benzerlik var mıdır?

Statü kaybına ve adaletsizliğe karşı İslâmî temellere dayanarak oluşan böyle bir tepki hareketi geniş ölçüde bir Yeni Osmanlı hareketini andırmaktadır. Bugünkü bozuk düzene ve kendilerini ezen kapitalizm ve emperyalizme karşı çıkan Cumhuriyetin radikal sağcıları ile Batılaşmanın getirdiği bozuk düzene ve sorumsuz büyük bürokrat hegemonyasına karşı çıkan Yeni Osmanlı hareketi arasında temelde hiç bir fark yoktur. Bürokratik makamlar artık yeteneğe verilmiyor diye statü kaybına uğrayan arkasız memurlar olan Yeni Osmanlılar da hareketlerini ve kuracakları yeni düzeni dinsel bir to-

bana oturtmuşlardı. Günümüzün radikal sağcıları onlar gibi muhafazakâr olmamakla birlikte yitirdikleri statüyü tekrar elde etmek amacını taşımaktadırlar.

Soru 74 Otoriter kişilik nedir ve dinsel akımlar üzerinde etkisi ne olabilir?

Dinsel akımların temsilcileri, ekonomik bilinçlerinin yanı sıra, çok büyük oranda otoriter bir kişiliğe sahiptirler. Dini çevrelerin bu ortak niteliği, yalnızca, toplumun yaşantısının her safhasına uygulamak istedikleri İslâm dininin otoriter ve bükülmez niteliğinden gelmemekte fakat aynı zamanda statik ve değişime karşı bir dünya görüşünün yalınkatlığının temelinde yatan farklılaşmamış sosyo-ekonomik koşullara da dayanmaktadır. Kötü çevre koşulları, okuma yazma düzeyinin düşüklüğü, gelir azlığı ve dünya görüşünü geliştiracek enformasyon azlığı, otoriter kişiliği besleyen unsurlardır. Öbür taraftan otoriter kişilik de kişinin zihinsel kapasitesini sınırlayıp onun kendi kendini inceleme ve anlama yeteneğini de kaldırdığı için kişiyi tutum ve davranışlarında dışardan yönetilen bir robot durumuna da sokacaktır. Böyle bir kişi dünyayı tehlikeli insanlarla ve tehlikelerle dolu görür. Alıştığı ve inandığı şeylere uymayanları cezalandırma arzusundadır. Yeniliklerin, topluma, fesat çıkarmak isteyen kötü niyetli yabancılar tarafından sokulduğuna inanır.

Bu tek yönlülük, farklılaşmamış ve otoriter bir çevrenin zihinlerde oluşturduğu kavram yeteneksizliğinin sonucu olduğu kadar, kendilerine bir şey kazandırmamış bir gelişmeye karşı körükörüne beslenen bir hınç, şüphe ve düşmanlığı da yansıtmaktadır. Öbür taraftan eğitim, gelir, statü düzeyleri yükseldikçe gelişen zihinsel kapasite, kişilik üzerinde hoşgörü sağlayacak etkilerde bulunacaktır. Yabancılaşma, kötü koşullar ve dayakla geçmiş bir çocukluk, garanti sağlamayan bir gelir ve statü, eğitimsizlik ve farklılaşmamış bir çevrenin etkisi ile gelişmeyen doğmatik bir dünya görüşü ise düşmanlıkların aşırı ölçülere varmasını sağlayan ve kolaylaştıran unsurlar olarak nitelenmektedir.

Türkiye'deki İslâmcıların, statülerini ve gelirlerini giderek kaybeden, gelişen topluma giderek yabancılaşan, eğitim düzeyleri düşük kişiler oldukları gözönünde bulundurulursa, otoriter kişiliklerinin hangi koşullardan oluştuğu anlaşılabilir.

Soru 75 : Millî Nizam Partisi kimlerin temsilcisiydi?

Yabancı ve sömürücü bildikleri bir Tanzimat dönemini, temellerini İslâm dinine oturtarak kuracakları eşitlikçi bir düzenle yıkmaya çalışan Yeni Osmanlılar gibi, kapatılan Millî Nizam Partisinde örgütlenen küçük burjuva İslâmcıları da, kendilerini ezen ve sömüren düzene İslâmî adalet ve eşitliği getirmek sistem ve çabası içinde idiler.

Onların isteği, kapitalist bir düzende tek taraflı işleyen kredileri ve bankacılığı faiz yasağı ile sınırlamak, ekmekleri ile oynayan kapitalist patlamayı din devletinin dizginlerine vurmak, üç kâğıtçılık ve namussuzlukla edinildiğine kesin inançları olan sermaye karşısında beş paralık olan itibarlarını tekrar kazanmak ve İslâmî düzenin getireceği statik bir toplum yapısı içerisinde herkesin yerli yerini bildiği eski güzel günlere ulaşmaktır.

Millî Nizam Partisi, bu anlamda, gelişme karşısında, statü, gelir ve itibarlarını yitirmiş bir kısım küçük tacir, işletmeci, esnaf ve el sanatkârının temsilciliğini yapmaktaydı.

Soru 76 : «İslâmcılar» la «Milliyetçi Toplumcular» arasındaki sosyolojik ayrılık nedir?

«Milliyetçi Toplumcular» da aynı «İslâmcılar» gibi ideolojilerine, küçük burjuva unsurlar arasında taraftar bulmaktadırlar. Marksist anlamdaki sınıf çatışmalarının kesinlikle karşısında olan «Milliyetçi Toplumcu» görüş ve ideoloji, sınıflar, zümreler ve tabakalar arası bir dayanışmanın öngörüldüğü «uyuşumcu» bir toplum düzenini savunmaktadır. Toplumdaki farklı sosyal güçler arasındaki bu dayanışma, milliyetçilik gibi idealist değerler ve esaslar ile sağlanacaktır. «Bütün Türkler bir Ordu» dur. Bu «Ordu» nun muzaffer olması için yoğun bir dayanışmaya ve ortak bir gayeye ihtiyacı vardır. Bu nedenle çıkar farklılaşmalarına dayanan sınıf çatışmaları yerine «Ordu» yu ortak gayeye ulaştıracak sınıflararası yardımlaşma gerekmektedir. Toplum içerisindeki farklılaşmalara ise, yine bir Ordunun içindeki gibi, rütbe ve statü farkı gözü ile bakılmaktadır. Bu da gerekli bir unsurdur. Çünkü Erat'ı zafere götürecek önder ve kumanda heyetinin «Milliyetçi toplumcu» görüşte büyük bir ağırlığı vardır.

Toplumdaki değişimlere ve farklılaşmalara böyle bir ideoloji ile eğilmesi «Milliyetçi toplumcular» a kapitalist patlama sonucu mağdur duruma düşmüş küçük üretici ve ticaret erbabı arasında taraf-

tar kazandırmıştır. Durumları gün geçtikçe kötüye giden ve kapital'e karşı büyük hınç beslerken sola açılmalardan da (ellerindeki küçük imkânları da yitirecekleri korkusu ile) korkan bu küçük burjuva unsurları, kendilerini yaşatacak ve statülerini koruyacak uyuşumcu bir toplum modeline giderek daha çok yaklaşacaklardır. Toplum düzenini, aynen İslâmiyet gibi, statik ve dayanışma esasına göre kuracak, fakat İslâmî kurallardan uzak böyle bir ideolojinin, toplumda İslâmcı akımları besleyen aynı sosyo-ekonomik kaynaktan desteklenmesi doğaldır.

Soru 77 : «İslâmcılar» ve «Milliyetçi Toplumcular» arasındaki fark nedir?

Modern toplumun oluşturduğu kaçınılmaz bir sonuç, o toplumdaki kişilerin, kendilerini yurttaşları ve ulusları ile özdeşleştirebilme yeteneklerine kavuşmalarıdır. Bu yeteneğin «İslâmcılar» arasında bulunmayacağı kesindir. Statü kaybı ve ekonomik gerileme sonucu toplumun gelişen kısmıyla araları giderek açılan Türk İslâmcılarının kendilerine karşı işleyen bir düzene tümüyle karşı koyarlarken ve onu yeniden İslâm milliyetçiliği ile yoğurarak şekillendirmeye çalışırlarken «Türkçülük» gibi «Kavmiyet Dâvaları» ile uğraşmayacakları açıktır. Kurtuluş yolunda esas olan İslâmiyettir. Türklük ise İslâmiyetin içinde erimeye mahkûm bir azınlıktır. Türkiye'deki İslâmcıların şoven milliyetçi Alpaslan Türkeş taraftarlarını «Kuru» ve «Ruhsuz» milliyetçiler olarak isimlendirmeleri de bu görüşe dayanmaktadır.

Soru 78 : Sağdaki solcular kavramı nedir?

Kapitalist gelişimin etkisini olumsuz bir şekilde her geçen gün giderek hisseden, Türkiye'nin gelişmiş bölgelerindeki küçük çiftçi ve esnaf sınıfları artık işbirlikçi sermayeye karşı açık bir örgütlenme hareketini başlatmışlardır. Erbakan'ın liderliğinde ifadesini bulmuş olan bu hareket, kapitalizmin ve egemen sınıfların iç çelişkileri nedeni ile dinin egemen sınıflara karşı bir araç olarak kullanılmasını gerektirmiştir. Küçük burjuvaziyi «mutlu ve putlu» azınlığa karşı cihada çağıran radikal sağ liderleri ve ideologları, ithalât ve ihracatın devletleştirilmesini dahi savunmaktadır. Mehmet Şevket Eygi «Bugün» gazetesinde yayınladığı bir başmakalede «Türk petrolünden ya-

bancı kasalara akan her kuruşta bir günah ararım» diyerek petrol sömürüsüne dinsel bir ifade ile karşı çıkmaktaydı...

Bu konuda Taner Timur, mukaddesatçı düşüncenin, somut gerçeklerle karşılaştıkça sosyalist düşüncenin etkisi altına girmesinin bizler için şaşırtıcı olmaması görüşünü önermektedir.

Soru 79 : 1970'lerin Türkiye İslâmcıları, muhafazakâr Meşrutiyet İslâmcılarından temelde nerede ayrılmaktadırlar?

Muhafazakâr meşrutiyet İslâmcılarının Batılaşmaya karşı gösterdikleri tepkinin, bir kültür ikileşmesi ve Batılaşma sonucu giderek yoğunlaşan sosyal ve ekonomik bunalım ve yabancılaşma nedenlerine dayandığını belirtmeye çalışmıştık. Bu anlamda dinsel bir görüntü içerisinde yapılan muhalefet, yabancılaşma ve değişime karşı koyma çabasında olan muhafazakâr bir muhalefettir.

Aynı dinsel tepkiyi Cumhuriyet Türkiye'sinde de görmek mümkündür. Demokrat Parti hareketine kadar, sayıları Osmanlı toplumundaki huzursuzların ve ezilenlerin sayılarına oranla giderek azalmakta da olsa, büyük halk yığınları asker - bürokrat sınıfın gölgesi altında küçük fakat imtiyazlı bir ticaret ve toprak burjuvazisi lehine işleyen Cumhuriyet düzenine gene aynı dinsel tepkiyle karşı çıkmış, sömürünün ve mutsuzluğun nedenlerini «gök gözlü gâvur» larda ve onların getirdiği hak dininden uzak siyasal ve ekonomik yapıda bulmuşlardır. Halkın yaşamını iyiye götürmek bir yana, onu karamsarlığa ve biçareliğin kollarına büsbütün atan yeni düzenin artık sistemleşmiş sömürüsü ve baskısı, statik toplum koşullarının yansıttığı halkın farklılaşmamış kültür yapısında dinin önemi ile birleşince, halkın gözünde İslâmî toplum ilkelerine bağlanmak tek kurtuluş yolu olarak görülmüş, bedevî bir kavmî dünyanın en büyük imparatorluklarından biri yapan İslâm dininin yeni bir altın devir yaratacağı inancı ile mutsuz halk manen silahlanmıştır. Ve uzun sürede ancak manen silahlanabilmişlerdir. Ama ne zamanki devlet çok partili döneme geçerek topluma, o hak ve özgürlükleri vermiştir, Türk İslâmcıları yalnızca maneviyata dayanır kalmamıştır. Dinsel örgütlerle, yayın organlarıyla ve din eğitim kurumları ile düzene direnişlerine maddî bir görünüm de kazandırmışlardır. Toplumdaki bu çok güçlü potansiyele büyük tavizler vererek iktidara gelen D.P., alt tabakalar için yarattığı nisbî refah ile büsbütün benimsenmiş ve ekonomik bakımdan yüzü gülen halk yığınları durumlarındaki değişikliği «Frenk meşrep» ve «gâvur» olmayan, aksine kendilerinden olan

bir örgütün iktidarda oluşuna bağlamışlar ve D.P. iktidarda olduğu sürece yoğun ve sürekli bir muhalefette bulunmamışlardır. Ama 1965'lerden sonra kapitalist kalkınma gerçek sonuçlarını vermeye başlayınca artık A.P.'nin bir D.P. olmadığı da anlaşılmıştır. Bunu belki de herkesten önce teşhis eden Türk İslâmcıları olmuşlardır. Nitekim, artık farklılaşmış bir bünyede küçük bir azınlık olan İslâmcılar, A.P iktidarının son yıllarında, kendilerini ezmeye başlayan bir gelişime karşı kendi dünya görüşlerini yayacak din eğitimi örgütlerini hızla artırma yoluna gitmişlerdir.

Bu, gelişme karşısında ezilen bir kısım küçük burjuvanın, kendilerini giderek daha fazla sömüren düzene karşı isyanıdır. A.P. iktidarının son yıllarında gerek tarımda, gerek ticarette, gerekse imalâtta daha da belirgin bir hale gelen büyük kapitalin ağırlığı ve rekabeti karşısında, büyük burjuva ve küçuk burjuva, kapitalist sistemin iç çelişkilerinden ötürü artık aynı kampta ortak çıkarları savunmanın imkânsızlığını görmüşler ve Cumhuriyetin ilk yıllarından beri süregelen egemen sınıflar koalisyonu çözülüp parçalanmaya başlamıştır. Sosyo-ekonomik düzenin artık kendi yararına çalışmamasından yakınan küçük burjuvazinin önemli bir kısmı mücadelesini demokratik ve laik düzen içerisinde verecek bir örgütleşmeyi gerçekleştirirken, azınlıkta olan bir kısım küçük burjuva ise kendilerini aşan yenileşmeye ve gelişmeye karşı, geçmişte her zaman uygulamış oldukları geleneksel dinsel tepkiye yönelmişlerdir.

Fakat İslâm dini ancak statik bir toplumu yönetecek nitelikte bir dindir. 1970'lerin Türkiyesi ise karmaşık, otomize, ihtisaslaşmış ve modern Türkiye olma yoluna çoktan girmiş, tarihî gelişim süreci içinde birçok köşeyi dönmüştür. Bu nedenle İslâmcılar, kendilerini ezen, mutsuz kılan, sömüren bu düzeni muhafaza etmek istememekte, onu geriye, özledikleri statik düzene götürmek istemektedirler. Bu anlamda da 1970 Türkiye İslâmcıları «muhafazakâr» Meşrutiyet İslâmcılarından temelden ayrılmaktadırlar.

Soru 80 : Türkiye'de dinsel akımlar yalnızca kapitalist gelişmeye tepki olarak mı oluşmaktadır?

Sosyo-ekonomik farklılıkları son derece belirgin olan ülkemizin doğu ve batı kesimlerinde, buralarda yaşayan insanların kültürel farklılıklara sahip olacakları beklenir. Sanayileşen, yoğun işbölümüne geçilen, kitle haberleşmesine ve ulaşıma açık bölgenin insanları, ge-

leneksel kültür yapısını kıracak alt yapısal gelişmeleri sağlayamamış bölgelerin insanlarına nazaran tutumlarında, davranışlarında, vaziyet alış ve inanışlarında farklı olacak, değişik değerlere ve amaçlara yöneleceklerdir. Bu nedenle Türkiyemizde yaygın bir değer sistemi olan dinin değişik sosyo-ekonomik düzeylerde farklı roller oynayacağı ve gruplara hitap edeceği olasılığı güç kazanmaktadır. Bir başka deyişle dinin fonksiyonu, geleneksel bir toplumda, modernleşen bir topluma oranla farklı olacak, dinsel değerler farklı toplumsal sorunların çözümlenmesinde kullanılacaktır.

Kişinin modernleşen bir toplumda sadakatini çekecek ve çıkarları bakımından sığınacağı başka kurumlar ve değerler yaratıldığı için din dünyevî önemini kaybedecektir. Geleneksel bir toplumda ise din dünyaya şekil veren ve insanın hareketini, davranışlarını ona göre ayarlayacağı bir hâkim değer ve hukuk sistemidir. Bu, özellikle İslâm dini için böyledir. Bu nedenle Türkiye'nin çok farklı sosyo-ekonomik yapısına bakıp İslâm dininin gelişen Türkiye'de başka türlü, az gelişmiş Türkiye'de başka türlü bir fonksiyonu olduğunu önememiz mümkün olacaktır. Burada önermek istediğimiz, değişik toplumlarda dinin kendi içinde bir değişim geçireceği değildir.

Din kuralları evrenseldir, bir bütün meydana getirirler ve bütün insanlar da Tanrının karşısında eşit olduklarından bu kurallar değişik toplumlara değişik şekilde uygulanamazlar. Burada önermek istediğimiz dinin değişik toplumsal koşullarda değişik sınıflar tarafından benimseneceği ve değişik çıkarlara hizmet yönünde yorumlanıp kullanılacağıdır.

Din, eğer hiyerarşik bir düzeni savunuyorsa, geleneksel bir toplumun çerçevesini meydana getiriyor ve statismi sağlıyorsa o zaman hiyerarşinin üst kademelerinde bulunan insanların ve o geleneksel-statik toplumdan yarar gören zümrelerin elinde bir silâh olacaktır. Bu, Türkiye'nin geri kalmış, statik ve geleneksel bölgelerinde böyledir ve bu anlamda Türkiye'nin az gelişmiş bölgelerinde İslâm dini egemen sınıfların ideolojisidir.

Fakat eğer dinin savunduğu, hiyerarşik, statik düzen kapitalist patlamayla sarsılmış ve bir zamanın egemen güçleri gelir ve statü kaybına uğramışlarsa, o zaman din, Türkiye'nin gelişen bölgelerinde olduğu gibi, ezilen sınıfların ideolojisi olacaktır.

Buna dayanarak dinin Türkiye'de tek sosyo-ekonomik kaynaktan oluşmadığını ve İslâm dininin, Cumhuriyet Türkiye'sinde, değişik ortamlarda, değişik sınıfların bayrağı olarak belirdiğini önerebiliriz.

V. BÖLÜM

TÜRKİYE'DE DİNSEL AKIMLAR ÜZERİNE VARSAYIMLAR VE BULGULAR

Soru 81 : Türkiye'de dinsel akımlar tek bir sosyo - ekonomik kaynaktan mı oluşmaktadır? Bu konuda varsayımlarımız ne olabilir?

Türkiye'de dinsel akımların tek bir sosyo - ekonomik kaynaktan oluşma olasılığının, bir önceki cevabımızda, Türkiye'nin bölgeleri arasındaki farklılıklar nedeniyle zayıf olduğunu belirtmiştik. Turkiye'deki bölgeler arasındaki sosyo-ekonomik ve onun yansıması olan kültürel dengesizliklere baktığımızda, ülkemizde dinsel akımların üç değişik sosyo-ekonomik ortama cevap olarak doğduklarını varsayabiliriz. Bunlar sırası ile şöyledir :

a) Türkiye'nin gelişen, farklılaşan ve kapitalist büyüme ile parçalanan bölgelerinde, gerek kültür ikileşmesi, gerek statü kaybı ve proleterleşme, gerekse de düzenin yabancılaşmasından doğan fonksiyonel yetersizlikler ve kişilik krizleri nedeniyle küçük çiftçinin, küçük esnafın ve küçük el sanatkârlarının bir kısmı geleneksel yolu seçerek kurtuluşlarını İslâmî düzenin geri getirilmesinde aramaktadırlar. Bu anlamda din, kapitalizm karşısında ezilen ve sönen sınıfların düzenden intikam alma aracı olmakta ve küçük burjuvazinin bir kısmı kendilerini sömüren toplumsal koşullara din'i bayrak yaparak karşı çıkmaktadırlar.

b) Din, aynı zamanda, Türkiye'nin geri kalmış bölgelerinde farklılaşmama nedeniyle tek egemen değer olmasına dayanarak, oradaki egemen zümreler lehine çalışan bir inanç ve değer sistemidir.

Türkiye'de din, gelişmemiş, farklılaşmamış, geniş aile, aşiret dü-

zeninin yaygın bulunduğu, toprak dağılımının adaletsiz oluşu sonucu toplumun kapalı pazar ekonomisine yarı-feodal ilişkilerin egemen olduğu ve bu nedenlerle geleneksel, kaderci bir kültüre sahip bölgelerde, sömürü düzeninden yarar gören yerli egemen zümrelerin statükoyu muhafaza etmek amacıyla topluma yuttuduklari bir afyondur. Bu bölgelerde din'i böyle bir amaç için kullanan egemen zümreler bu anlamda birer «muhafazakâr» dırlar.

c) Türkiye'de din, kendi kapalı ekonomik bünyesi içinde sömürüden nisbeten yoksun, fakat gelişmemiş ve tamamen kırsal bünyeye sahip bölgelerde, böyle bir toplumsal yapının kaçınılmaz olarak oluşturduğu farklılaşmamış, geleneksel ve kaderci bir kültürün egemen ögesi olarak, halkın davranış ve tutumlarına yön veren tek egemen değer sistemidir. Bu anlamda din bir sömürü aracı, ya da sömürüye karşı bir direniş silâhı olarak belirmemekte, daha başka türlü davranmak ve düşünmek yeteneklerinden mahrum olan halkın değer verip bağlanabileceği tek kurum olarak benimsenmektedir.

Soru 82 Türkiye'de gelişmiş bölgeler ile gelişmemiş bölgeler arasındaki sosyo-ekonomik dengesizlik sayılarla nasıl saptanılır?

Türkiye'nin, Cumhuriyet devriyle sosyal ve ekonomik alanda eskiye oranla hızlı bir farklılaşma dönemine girdiği ve bu farklılaşma ve gelişme sürecinin özellikle 1950'lerden sonra büsbütün hızlandığı bilinmektedir. Ne var ki ekonomik ve ona bağlı olan sosyal gelişme Türkiye'nin her alanında aynı oranda olmamış, gerek iklim, gerek coğrafi nedenler ve gerekse de önceden gerçekleştirilmiş bulunan birtakım alt yapı yatırımları nedeniyle Türkiye'nin bazı bölgeleri diğerlerine oranla daha hızlı bir kalkınma ve gelişme olanağına kavuşmuşlardır. Özellikle Batı ve Kuzeybatı Anadolu ile Marmara farklılaşmış bölgeleri; Doğu, Doğu Karadeniz ve Güneydoğu bölgeleriyle, Osmanlılar zamanından beri süregelen eşitsizliklerini Cumhuriyet devrinde daha da arttırmışlardır.

Türkiye'nin gelişmiş ve az gelişmiş bölgeleri arasında yapacağımız bir kıyaslama farklılaşmamış bir yapı ile nisbeten daha farklılaşmış bir yapı arasındaki önemli farkları bütün çıplaklığı ile gösterecektir.

Doğu ve Güney Doğu Anadolu, Türkiye'nin gelişmiş bölgelerinden, ilkönce dil bakımından ayrılmış bulunmaktadır. Türkçe dışında dil konuşanlar halkın, Urfa, Diyarbakır, Bitlis, Muş, Hakkâri'de % 85-

90'ını, Kars, Elâzığ, Tunceli'de % 23 - 34'ünü, Van'da % 50'sini teşkil eder. En yaygın diller, başta kürtçe, sonra arapçadır.

Bu bölgede iktisaden faal nüfusun % 86'sı tarımda istihdam edilmektedir ve bu da tarımın hâkim üretim faaliyeti olduğunu göstermektedir. Fakat hâkim üretim faaliyeti olan tarım, daha henüz pre-kapitalist bir düzen içerisinde sürdürülmekte, büyük pazarlardan uzaklık, yolsuzluk, verimsizlik gibi etkenlerle kapitalist bir üretime geçiş süreci kısıtlanmaktadır. Öbür yandan kapitalist gelişmenin yokluğu, bu geri kalmış bölgelerde, toplumsal örgütlenmeyi zorunlu olarak göçebe ve yarı göçebe olan «aşiret» esasına indirgemiş ve üretim ilişkileri, bu aşiretlere ekonomik üstünlükleri nedeniyle hâkim olan ağaların ve şeyhlerin denetimi altında kalmıştır. Bir başka deyişle hem toplumsal koşullar ağalık ve şeyhlik düzenini yaratmış, hem de ağalar ve şeyhler bu düzenin başlıca denetleyicileri ve sahipleri olarak çıkarlarını düzenin devamında görmüşlerdir. Bu nedenle Batı Anadolu'daki gelişme Doğu'da görülmemiş ve sosyo-ekonomik farklılık giderek artmıştır. Türkiye'deki 50.844 traktörün 1.680'i, 5.992 biçer - döğerin 270'i, 80.695 kara taşıtının 5.253'ü Doğu'da bulunmaktadır. Doğu, toplam traktörlerin yüzde 3'üne, biçer - döğerin yüzde 7'sine ve kara taşıtlarının yüzde 6.5'ine sahiptir. Bu bölgelerimizde bazen köyler arası mesafe 20 - 30 kilometreyi bulabilmektedir. Kasabaya 120 kilometre uzak köyler vardır. Tarımda karasapan hâkimdir.

Güneydoğu ve Doğuda toprak düzeninde en büyük eşitsizliğe sahne olan illerimizi Gürkan Çelebican şöyle göstermektedir:

İller	200 dönümden fazla toprak eken aileler	Bu ailelerin ektikleri topraklar
Hakkâri	% 1.0	% 23.1
Siirt	% 3.7	% 52.1
Diyarbakır	% 6.6	% 63.0
Adıyaman	% 3.4	% 42.0
Mardin	% 4.5	% 49.0
Bitlis	% 2.4	% 28.0

Türkiye'nin geri kalmış bölgelerine sanayileşme ve hizmetler açısından da baktığımızda gelişmiş bölgelere oranla büyük farklılıklar görmekteyiz. 1960 yılında devlet sanayi kuruluşlarının coğrafi dağılımı Marmara'da % 27.9, Ege'de % 16.8, Orta Anadolu'da % 22.4 Karadeniz'de (genellikle Batı Karadeniz'de) % 21.1, Akdeniz'de % 4.1, Doğu Anadolu'da % 6.44 ve Güneydoğu Anadolu'da % 4.1 iken bu-

günkü durumda da bu geri kalmış bölgelerimizin lehine bir gelişme kaydedilmiş sayılamaz.

Bugün, eldeki rakamlara göre, Doğuda İş Kanununa bağlı iş yerlerinin Türkiye'ye oranı % 10.7, banka mevduatının ise % 3.2'dir. Devlet yatırımlarının % 10'u ve özel sektör yatırımlarının ise yalnızca % 2.7'si Doğu bölgelerine yönelmiş durumdadır.

Türkiye'nin 1960'larda % 28.3 olan genel şehirleşme derecesi Doğu için yalnız % 17.2'dir. Toplamı 1981 olan banka şubelerinin yalnız % 9.04'ü Doğudadır. 33.243.841 milyar olan toplam tarımsal değerin ise % 10.7'si Doğu bölgesinde yaratılmaktadır. Okuma yazma bilenlerin ise oranı Türkiye'de % 48 iken bu oran Doğu bölgelerimizde % 24.3'e düşmektedir. Ayrıca 48.638 km. olan devlet il yollarının yalnızca % 18.7'si bu bölgedeyken, İstanbul ilindeki 2995 ihtisaslı doktor sayısına karşılık Hakkâri'de 0, Bitlis'te 1, Ağrı'da ise 14 doktor bulunmaktadır.

Kapalı pazar ekonomisi ve türlü alt yapısal yeteneksizlikler nedeniyle daha tam anlamıyla ulusal bilinç düzeyine çıkmayan ve çıkarlarını yurdun diğer bölgelerindeki yurttaşlarla özdeşleştirme yeteneğinden yoksun bırakılan geri kalmış bölgelerdeki halkımız aynı zamanda okuma yazma yeteneksizliği ve dil farkları nedeniyle de ulusal bilinç ve özdeşleşmeden uzak kalmaktadırlar.

Soru 83 : Büyük ölçüde tarıma dayanan az gelişmiş bölgelerimiz, bu alanda nasıl bir görünüm vermektedirler?

Türkiye'nin Batı ve Doğu bölgeleri arasında genel boyutlar içinde verilen bu farklılıkların kolayca kapanması da beklenmemektedir. Tam tersine, Doğu bölgelerindeki tarımsal faal nüfusun Batıdaki tarımsal faal nüfusa oranla neredeyse iki misline varacak bir hızla arttığı gözönünde bulundurulursa Doğu tarımında kişi başına gelirin neden artmadığının da açıklaması yapılmış olur. Önemli bir tarım fazlası elde edilmediği için, bu fazla, sanayi ve hizmetlere yatırılamayacak ve diğer alt yapısal yoksunluk ve yeteneksizliklerin de etkisiyle Doğu bölgelerimiz Batıyla aralarındaki farkı kapatmak şöyle dursun büsbütün açacaklardır. 1968'de, tarıma ağırlık tanıyan çok gelişmiş illerimizle, büyük ölçüde tarıma dayanan az gelişmiş illerimizin, kırsal nüfuslarında fert başına düşen tarım gelirlerini karşılaştırmak, az gelişmiş bölgelerimizin ne kadar yoksul ve yeteneksiz olduklarını ortaya çıkarmaya yeter.

Doğu illerimizdeki düşük tarım gelirinin, gelişmiş illerimizdeki durumun aksine, bölgenin hemen hemen tek ekonomik kaynağı olduğu düşünülürse ve hele bu düşük gelirin çok önemli bir kısmının ağa ve tefeci tarafından sömürüldüğü hatırlanırsa bölge halkının büyük çoğunluğunun geçimlerini, kendi ürettiklerini tüketerek, yani kapalı pazar ekonomisi içinde sağladıkları meydana çıkacaktır.

Soru 84 : Bu bölgeler arası sosyo-ekonomik farklılıklar kişilerin din konusundaki davranışlarını nasıl etkileyecektir?

Gelişme sonucu toplumda meydana gelen farklılaşma, din kurumlarının önemini ve toplum üzerindeki kapsayıcı egemenliğini azaltmıştır. Öte yandan gelişme ve farklılaşma toplum içerisinde kişiye değişik çıkarlar ve değerler sağlamıştır. Değişimden yararlanan kişi, bu değişik çıkarları koruma ve değerlere ulaşabilme için yeni kurumlar meydana getirmiş ve bağlılığını bu kurumlara adamıştır. Halbuki dinsel eylemlerini sürdürenler eski değer ve inançlarını sürdüren kişilerdir ki bunların gelişme sonucu yaşantılarında hiç bir değişiklik olmadığı açıktır. Fakat toplumdaki değişime ayak uydurmadıkları için eski statü ve önemlerini yitiren bu grup'un sosyo-ekonomik gelişim doğrultusunda aradaki mesafeyi giderek açan toplumun farklılaşmış kesimine bir hınç ve düşmanlık duyması doğaldır. Bu nedenle modernleşen bölgelerimizdeki din örgütlerinin, sosyo-ekonomik çıkarları bakımından gelişmeye karşı çıkan ve bu anlamda «gerici» olarak niteleyeceğimiz, yeni düzene yabancı kalmış kişilerin temsilciliğini yaptığını rahatlıkla önerebilirlz. Ama gelişmeden zarar görenlerin dinsel bir hüviyete bürünerek karşı çıktıkları modernleşme süreci, bu süreç tamamlanıp, gerçek bir sanayi toplumuna ulaşıldığında, kendine yöneltilen gerici baskıları da, sağladığı insanca düzen ve refah ile ortadan kaldırabilecektir.

Türkiye'nin modernleşen bölgeleri için geçerli olduğuna inandığımız bu varsayım Türkiye'nin genellikle tarıma dayanan ve kısmen de olsa feodal ilişkilerini sürdüren bölgeleri için geçerli değildir. Bu bölgelerde gelişim yokluğu sonucu gerçekleşmeyen bir iş bölümü ve ihtisaslaşma, farklılaşmaya yol açmamış ve toplum örgütleşmenin oluşturacağı pluralist bir yapıdan yoksun kalmıştır. Yalınkatlık ve statik düzen, kültür kalıplarını da geleneksel bir düzeyde tutmuş ve insanlar kaderci, kanaatkar bir tutum içerisinde atalarından gördüklerini kendi yaşantılarında da sürdürmek zorunda kalmışlardır. Böyle bir düzenin, bu geri kalmış bölgelerdeki egemen

zümrelerin, yani toprak ağalarının yararına işleyeceği açıktır. Bu egemen zümrelerin düzenin devamını istemeleri ve bu sömürü düzeninin yürümesini sağlayacak değerler ve inançlardan meydana gelen kültürel kalıpları korumaya yönelmeleri kendi çıkarlarını savunmaları için en etkili yoldur. Bunu da toplumda yalınkatlıktan ötürü en hâkim değer olan din aracılığı ile sağlayacaklardır.

Soru 85 : Gericiliğin sosyolojik tanımı nedir?

Kendilerini önce ezen ve mutsuzluğa iten batılaşmaya, sonra proleterleştirmeye başlayan kapitalizme karşı amansızca direnmiş olan Türkiye'deki İslâmcılar artık muhafazakâr ideolojilerini terketmiş durumdadırlar. Bunu şöyle açıklamak mümkündür : Kendilerinin değerli buldukları düzeni ve kurumları değişime karşı şiddetle savunan muhafazakârlar, bu uğraşılarında başarısızlığa uğradıkları takdirde bir kısmı, yeni beliren düzeni evrenin işleyişinin kaçınılmaz sonucu olarak kabul edeceklerdir. Fakat eski ideallerini hâlâ benimsemekte devam eden mağlûp olmuş muhafazakâr ister istemez bir «gerici olacaktır.» Yeni, gelişen dünyayı tenkit edecek, ve gelecekte, eskiden var olmuş olduğuna inandığı «altın bir çağı» tekrar yaşamak için harekete geçecektir. Bütün değişimler «Status-quo»dan ayrılmayı öngörürler. Bu nedenle ilerici değişimle, gerici değişim arasında değişimin dinamiği açısından hiç bir geçerli ayırım yoktur. Her ikisi de değişimdir ve bu gerici değişime yönelen İslâmcılar da bu anlamda birer radikaldirler. Radikal sağı, muhafazakâr sağdan ayıran diğer bellibaşlı hususlar şunlardır : Muhafazakâr sağ, genellikle, tahsilli, ekonomik alanda başarılı, teknolojiye açık bir orta sınıf ideolojisi ise, radikal sağ da dünya görüşü sosyo-ekonomik yeteneksizliklerden ötürü sınırlı olan, ekonomik ve teknolojik alanlarda başarılı ve etkili olamamış, bu nedenlerle ezilmiş ve statü kaybına uğramış bir sınıfın ideolojisidir. Muhafazakâr sağ, çevresine adapte olmasını bilmiş ve onun tarafından ezilmemiş, Radikal sağ ise zamanın bütün sosyal güçlerine düşmanlık duymuş, çevresine adapte olamamanın psikolojik sarsıntılarını geçirmiştir.

Bu anlamda Radikal sağ «yeni bir dini kabul eden toplumlarda eski inancın tanrıları ve yeni dinin şeytanları» olarak belirmektedirler. Değişimden yarar görmeyen ve olumsuz yönde etkilenen sınıflar, ideal model olarak geçmişteki bir altın devri aldıkları için (ki bu model İslâmın yedi düvele meydan okuduğu çağdır) değişim ve bu modelden giderek uzaklaşma, en büyük hata ve suç sayılır ve bozul-

manın temelinde de geleneklere saygı ve inançtan uzaklaşma görülür.

Soru 86 : Varsayım I : Türkiye'nin gelişen ve modernleşen bölgelerinde İslâmcı akımlar değişime ve farklılaşmaya karşı koyan «gerici» bir ideolojiyi içermektedir. İslâm, bu anlamda, bir kısım ezilen sınıf ve tabakaların umdukları kurtuluş müjdecisi midir?

Türkiye'de egemen sınıfların kendi çıkarları yönünde kullandıkları din, aynı zamanda, Türkiye'nin sosyo-ekonomik koşullar bakımından çok daha başka nitelikler taşıyan bölgelerinde başka sınıfların elinde özgürlük ve kurtuluş bayrağı olarak dalgalandırılmaktadır. Bu özgürlük ve kurtuluş savaşı verme çabası içinde olanlar, küçük esnaf ve küçük çiftçidir; kendilerinden kurtulmak istenen düşman ise gelişen ve büyüyen kapitalist düzendir.

Kapitalist düzen, küçük sermaye piyasası ortamından yavaş yavaş finans kapitalin ağır bastığı bir ortama dönüştükçe, küçük iş yerlerini birer birer kârsızlıktan kapatan, katma değerleri her geçen gün artan büyük işletmeler, üretim ilişkilerinde ağırlıklarını gidere hissettirdikçe, kitle üretim sonucu sürümden kazanan fabrika imalâtı karşısında rekabet edemeyen küçük imalâtçı ve tüccar ezilip yoksullaştıkça ve nihayet makineli ziraat yaptığından bu yana çok geniş topraklara yayılma yeteneğine kavuşmuş, büyük pazarlar için üretim yapan kapitalist büyük çiftçi karşısında küçük çiftçi yeteneksiz, az topraklı, kredisiz ve daima borçlu olarak kaldıkça, Türkiye'nin gelişmiş bölgelerinde İslâm dini, gelişmemiş bölgelerine nazaran daha başka bir ideolojik anlam kazanmaya başlamıştır. Sınıfsal nitelikleri bakımından küçük burjuva diye niteleyeceğimiz bu sosyal güçler, yukarıda değinilen ve daha önce üzerinde etraflıca durulmuş olan nedenlerden ötürü, artık çıkarları kendilerine ters düşen büyük burjuvadan kopmuşlar ve ona cephe almaya başlamışlardır.

Gelişen kapitalizm karşısında ezilen esnaf ve küçük çiftçinin kendilerini sömüren bu düzene karşı topyekûn dinsel bir mücadeleye giriştikleri hiç bir şekilde önerilemez. Bunu önermenin çok abartılmış bir yaklaşım olacağı kuşkusuzdur. Düzenden zarar gören esnaf ve küçük çiftçinin, çıkar mücadelelerini, bütünüyle dinsel bir akımın kapsamında verecekleri, artık eski kaderci kültür yapısı ve statik toplum görüntüsü giderek değişen ve özellikle gelişmiş bölge-

lerinde farklılaşmış bir sosyal yapıya sahip Türkiye'de uzak bir olasılıktır. Zaten yoğun kapitalistleşme karşısında ezilen ve iş sahasını kaybeden esnaf ve el sanatkârlarının önemli bir kısmı, büyüyen sanayiin oluşturduğu yan sanayi kollarından herhangi birinde yeniden hayat ve çalışma sahası bulabilmektedir. Örneğin gelişmiş illerimiz olan Konya, Gaziantep ve bir sanayi bölgesi olan Karabük'te yapılan esnaf araştırmasına göre Gaziantep'te esnafın % 63'ü ve Karabük'te % 92'si yaptıkları işin ilk işleri olmadığını bildirmiş, Konya'da ise esnafın hiç biri bugünkü işlerinin ilk işleri olduğunu belirtmemiştir.

Kapitalist büyüme karşısında küçük burjuvazi saflarından gelen tepki kendini yeni düzene uydurabilecek yeteneklerden yoksun küçük bir azınlık tarafından gelmektedir. Bu azınlığın hepsinin kapitalist düzene karşı dinsel bir açıdan muhalefete geçeceğini önermek büyük bir abartma olacaktır. Çünkü gelişen, ihtisaslaşan ve çoğunlukçu bir yapıya giderek sahip olan ülkemizin modernleşen bölgelerinde, kişiye mücadelesinde barınak olacak çeşitli örgüt ve kurumlar artık mevcuttur.

Fakat gerek içinde bulundukları özel koşulların psikolojik yapılarına etkisi sonucu, gerekse farklılaşmaya başlamış bir topluma ayak uyduramama nedeniyle kırılmamış dogmatik bir kültür yapısı sonucu, düzenden zarar görenlerin bir kısmı, sorunu dinsel yollardan çözümlemeyi tercih etmişlerdir.

Sorunun dinsel yollardan çözümlenmesini tercih edenlerin kaderci bir düşünce sistemine sahip olduklarından bu yolu seçtiklerini düşünmek yanıltıcı olacaktır. Ezilen ve sömürülen küçük burjuvazinin, kurtuluşu din'de arayan temsilcileri, İslâm dininin önerdiği iktisadî ve siyasî sistemin kendilerini kurtaracak tek sistem olduğunun kesin ve kararlı bilinci içerisindedirler.

Soru 87 : Türkiye'nin gelişen bölgelerinde dinsel eylemler ile küçük üretici ve esnaf arasındaki ilişki ne yöndedir?

Gelişmiş bölgelerimizde dinsel akımların kaynağını meydana getiren, dinsel bilinç ve eğitimi yapan örgütler olan din derneklerine baktığımız vakit, bunların esnaf dernekleri ile büyük bir korrelasyon içinde olduklarını görürüz. Gelişmiş illerimizin hemen hepsinde esnaf ve el sanatkârları en üstün derecede örgütlenmişlerdi. Üç dört ilin dışında, esnafın en güçlü olduğu, en gelişmiş illerimiz aynı zamanda en fazla din derneğine sahip illerimizdir.

1968 yılında Ankara, Balıkesir, Bursa, Çanakkale, Denizli, Edirne, Eskişehir, İçel, İsparta, Kayseri, Kırklareli, Kocaeli, Konya, Manisa, Sakarya, Samsun ve Zonguldak illerimiz esnaf ve din derneklerinin çok olduğu gelişmiş kapitalistleşmiş ve farklılaşmış illerimizdir. Bu illerimiz, din derneklerinde, 1968 Türkiye ortalaması olan din derneği başına 7143 kişinin ve esnaf derneklerinde de Türkiye ortalaması olan esnaf derneği başına 14006 kişinin çok üstündedirler. Çok gelişmiş illerimizde esnaf dernekleri ile din dernekleri arasında görülen bu yakın ilişki, gelişime ve kapitalistleşmeye karşı oluşan İslâmî tepkinin temelinde esnaf örgütlerinin bir kısmının yattığı varsayımını güçlendirmektedir.

Esnaf dernekleri ile dinsel örgütler arasındaki bu yoğun ilişki geri kalmış bölgelerimizde görülmemektedir. Küçük üretici ve esnaf ile dinsel eylemler arasındaki ilişkiye örnek olarak çok gelişmiş, sanayileşmiş ve farklılaşmış bir ilimiz olan Kocaeli'ndeki din derneği kurucularının sosyal tabanlarını görebiliriz.

Soru 88 : Muhafazakârlığın tanımını nasıl yapabiliriz?

Muhafazakârlığın çeşitli tanımları arasında en geçerli ve evrensel gerçeklere en yakın olanı kuşkusuz «durumsal» (situational) muhafazakârlıktır. Bu tanıma göre, mevcut kurumlara karşı yöneltilen köklü bir muhalefete bu kurumların savunucuları tarafından karşı koyma «durumsal» bir muhafazakârlığı içermektedir. Buna göre muhafazakârlık, var olan bir sosyal düzeni korumak ve onu haklı göstermek için kullanılan bir fikir sistemidir. Saldırı ve muhalefet nereden gelirse gelsin muhafazakârlığın esası ve anlamı, mevcut kurumların değerlerinin sonuna kadar kıskançca korunmasıdır. Buna göre muhafazakârlık, değişimin bütünüyle karşısında durmak değildir; tam tersine, düzeni ve mevcut kurumları koruyabilmek için bir muhafazakâr, ikinci plandaki değişmelere rıza gösterebilir. Ama ancak bu değişmeler düzenin devamı için gerekli değişimlerse rıza gösterecektir.

Statü farkını, hiyerarşiyi ve liderliği bir toplumun kaçınılmaz ve ilâhî gerekleri olarak gören muhafazakâr ideoloji, toplumda kişileri ümitleri yüksek fakat görüşleri kıt olan insanlar olarak niteler. Bu insanların kötülüklerle savaşmaları daha beter kötülükleri toplumu musallat edeceği inancında olan muhafazakâr ideoloji, yavaş bir değişime taraftardır. Muhafazakâr ideolojiye göre kişi temelde dine dayanır ve din toplumun temelidir. Yasal, meşru ve gerçek toplum düzenini Tanrısal irade sağlar.

Soru 89 : Varsayım II : Türkiye'nin geri kalmış, durgun bölgelerinde İslâm Dini, Statüko'yu korumaya yarayan «Muhafazakâr» bir ideoloji olarak önem kazanmaktadır. İslâm, bu anlamda, ağaların ve şeyhlerin ekonomik ve toplumsal düzenlerini koruyan bir «afyon» mu olmaktadır?

Gelişmemiş bölgelerimizde ekonomik durgunluk sosyal hayata da bir değişim yokluğu getirmiş, az ihtisaslaşma, işbölümü cılızlığı, dikey hareketliliği gerçekleştirmemiş, modernleşmeyle sınıf toplumuna dönebilecek bir toplum, varlığını statü toplumu olarak sürdürmüştür. Farklılaşma sürecini oluşturmayacak böyle bir toplumsal yapı statik, içe dönük ve kaderci olacaktır. Geri kalmış illerimizin birçoğu (Örneğin : Adıyaman, Ağrı, Bingöl, Diyarbakır, Tunceli, Hakkâri, Mardin, Muş, Urfa, Van), bu tür bir sosyal yapıya sahip illerimizden oldukları için, batıda giderek oluşan atomize bir sosyal yapı burada yerini farklılaşmamanın ve değişim yokluğunun zorunlu kıldığı aşiret ve ağalık düzenine terketmiştir. Çokçası kendi ürettiğini kendi tüketen toplum, içe dönük kalmış, yeniliklere kapalı yapılarından ötürü de davranışlarında ve davranışlarına yön veren değer kalıplarında da bir değişim geçirmemişlerdir. İhtisaslaşma azlığı nedeni ile kişi doğa karşısında tek başına durabilme yeteneğinden yoksun kalmış, yaşama için elverişli koşullar aşiretler ve geniş aileler içinde aranmıştır.

Niteliği sayısal olarak belirtilen ekonominin, hemen hemen bütünüyle tarıma dayanması ve toprakların da büyük çoğunlukla ağa toprakları olması nedeniyle bu geri kalmış bölgelerimizde en büyük ekonomik güce ağalar sahip olmuş, yüzbinlerce geri kalmış yurttaşın yaşantılarında buyrukları dinlenen, toprakları işlenen, her türlü zorlukta ona sığınılan ağalar bu şekilde ekonomik, sosyal ve siyasal birer güç haline gelmişlerdir. Bu bölgelerimizde tarımla uğraşan ailelerin % 4.2'si tüm toprakların % 51.5'ini işletirken gene ailelerin % 66.7'si tüm toprakların ancak % 10'unu işletebilmektedirler. Toplumsal farklılaşmama nedeniyle geri kalmış bölgelerimizde en önemli sosyo-ekonomik ve siyasal güç olarak beliren ağaların bu egemen durumlarını sonuna kadar savunacakları kuşkusuzdur. Ama, doğal olarak, geri kalmış bir topluma karşı kazanılan egemenlik, ancak, o toplumu o geri kalmış düzeyde tutarak sağlanabilir. Bunun için de toplumun geleneksel yapısını kıracak sosyo-ekonomik değişimlere karşı cephe alınacak ve o geleneksel yapıyı sürdürecek geleneksel kültür kalıplarından medet umulacaktır. İşte burada İslâm dini, telkin ettiği

sabır, kanaatkârlık ve kadercilikle egemen sınıfların elinde, topluma karşı kullanacakları en büyük silâh olacaktır.

Ağaların korumak istedikleri düzenden büyük çıkarları vardır. D. Avcıoğlu'nun da dediği gibi: «Büyük aşiretler şehirlerde oteller yapmışlardır, aşiret mensubu köylü, şehre inince bu otellerde kalmak zorundadır. Malını aşiretin şehirdeki dükkânına satmak, borç para ve mal ihtiyacını oradan karşılamak durumundadır. Şehirde avukat, parti başkanı ve milletvekili, bey, ağa ve şeyh ailelerinden kişilerdir. Kredi ve tohumluk dağıtımı onların kontrolü altındadır. Bunlar devlet memurları ve köylü arasında bir «demirperde» kurmuşlardır. Mahalli küçük memurlar genellikle onların adamlarıdır. Yüksek memurlar onların politik baskısı altındadır... Ağalar pazarla, maliyet ve satış fiyatlariyle ilgilenmelerine ihtiyaç kalmadan, hiç bir külfete katlanmaksızın, köylünün üretiminden pay olmayı tercih etmektedirler. Boğaz tokluğuna çalışan marabaların kol kuvvetinin, bey ve ağaya, makineden çok daha ucuza mal olması mümkündür. Bu sebeple, Doğu'da bey ve ağalar, köylüyü prekapitalist ilişkiler çemberinde tutmak için çaba göstermektedirler.»

Bu çabalarını da, yukarıda belirtildiği gibi, en etkili bir şekilde dinsel değer ve inançları sömürerek yapmaktadırlar. Din'in getirdiği kadercilik ve kanaatkârlığın yanı sıra, oluşturduğu hiyerarşik düzen, itaat ve cemaat denetimi, geri kalmış bölgelerimizde egemen sınıfların korumaya çalıştıkları statik düzeni perçinleyen en etkili unsur olduğundan din, batıdaki kapitalistten daha çok doğudaki ağanın hizmetinde bulunmakta, onun düzenini korumaktadır.

Şeyh ve ağaların elinde, sosyo-ekonomik koşulların pekiştirdiği inanç ve değerleri sayesinde birer tutsak olan geri kalmış bölgelerdeki halkımız, Din'in, egemen sınıfların hizmetinde bir sömürü aracı olduğunu görememekte, onu kendi kurtuluşunun müjdecisi olarak benimsemekte ve öyle kabul etmektedir.

Bu bölgelerin egemen güçleri de, batıdaki kapitalistler gibi dine karşı iki yüzlü bir davranışta bulunmamakta, kendi çıkarlarının gerçek temsilcisi olarak ona dört elle sahip çıkmaktadırlar.

Soru 90 : İslâm Dini ve kültürü «Statüko» yu korumaya çalışanlar yararına «tevekkül» ve «sabır» öneren niteliklere sahip midir?

İslâm dini ve kültürü egemen çevrelerin çıkarlarını koruyacak bir niteliğe sahiptir. Örneğin İslâm dini eşitsizlikleri mesele haline getir-

memeyi tavsiye etmektedir. «Allahın kiminize daha çok verdiği şeyi arzulamayın» telkini buna bir örnek teşkil edebilecek niteliktedir. İslâm dini ayrıca hükm-ü ilâhî karşısında servetin faydasızlığına işaret etmekle yetinir. Sosyal koşullardaki farklılaşmaya değinilmez. tam tersine bu farklılaşma, öbür dünya için avutucu bir nitelik taşır. «Bak biz onları birbirinden nasıl da üstün kıldık. Öbür dünyada basamakların daha yüksekleri, üstünlüklerin daha yüceleri vardır» der.

Burjuvazinin halktan tamamen kopuk çıkarları nedeniyle körüklediği ve gelişmeden yarar görmeyen sınıflar tarafından benimsenen dinsel irtica, D.P. iktidarının son yıllarında, burjuvazinin baş destekleyicisi olmuştur. Saidi Nursi bir mektupta talebelerini şöyle uyarmaktadır: «Biz Demokratları iktidar yerinde muhafaza etmeğe Kur'an menfaati için kendimizi mecbur biliyoruz». Saidi Nursi ezilen ve sömürülen kitlelere kadercilik, kanaat ve sabır telkin etmiş ve bu anlamda egemen sınıfların çıkarlarına hizmet etmiştir.

Eski bir Arap atasözü de İslâm'da tevekkül telkininin ne derece güçlü olduğunu göstermektedir: «Eğer Halife âdilse mükâfat onundur, sana şükretmek düşer. Eğer âdil değilse, günah onundur, sana sabretmek düşer». Böyle bir düzenin, iktidarı elinde bulunduranlara büyük imkânlar sağlayacağı açıktır.

Soru 91 : Din, gelişmiş bölgelerimizde de egemen sınıflara hizmet etmekte midir?

Türkiye'de Din'in egemen sınıfların hizmetinde olduğu yerler genellikle az gelişmiş bölgelerimizdir. Yalnız bir noktayı iyice belirtmek gerekir: Gelişmiş bölgelerimizde de din egemen sınıfların yararına çalışan bir unsur olabilmektedir. 1968'de Konya'da, Kayseri'de ve gene 1969'da İstanbul'daki Kanlı Pazar olayları, Türkiye'de, kapitalizmin sol eylemleri kısıtlamak ve bastırmak için, irticai kullanmasından başka bir şey değildir. Daha başka örnek olaylarla beslenmesi mümkün olan bu öneriye göre, kapitalizm, gelişmesinden çekindiği sola karşı, solun can düşmanı olan dinsel taassubu bir vurucu güç olarak kullanmaktadır. Ama kapitalist sistemi ayakta tutan ve onu yaşatan değerlerin ve kültür yapısının İslâmî değerler ve kültür yapısı ile hiç bir ilgisi yoktur. Kapitalizm dinden bağımsız bir şekilde gelişme ve büyüme yeteneklerine sahiptir. Bu anlamda da dinden, kapitalist sistemi tehdit eden düşmanlarına karşı imkânlar elverdiği sürece yararlanmakta ve fakat dinsel akımların bir nok-

tadan sonra kendi aleyhine dönüşeceğini aklından bir an olsun çıkarmamaktadır. Gerçi kapitalizm sola karşı zaman zaman aşırı sağı çıkararak durumunu korumak çabasındadır ama bu hiç bir zaman kendini dinle özdeşleştirme eğilimini içermemektedir. Çünkü Türkiye'de gelişen kapitalizmle dinin, birbirlerine çok yabancı iki ayrı düzeni gerçekleştirme çabaları bir yana, artık parçalanmakta olan yüzeydeki ittifakları da çok ilgreti bir tabana dayanmaktadır. Türk dincileri kapitalizmi solcu bir düzene, ya da aydın bürokrat egemenliğine tercih ettikleri için onu ehven-i şer olarak kabul etmekte, kapitalistler ise dinin zorunlu olarak kabul ettiği bu ittifakı sol aleyhine istismar etmektedirler.

Soru 92 : Ümmetin önemi nereden gelmektedir?

Bir toplumdaki siyasal ve ekonomik kurumlar kaçınılmaz olarak o toplumun üretim biçimlerinin üst yapı yansımalarıdır. Örneğin kapalı pazar birimlerinin egemen olduğu tarımsal ekonomilerde bir burjuva kültürünü aramak hayal olur. Tam tersine, böyle bir toplumda bulabileceğimiz üst yapı kurumları, toprak soylularının egemenliğinde bir siyasal yapı, geleneksel ve kaderci bir kültür ve çıkarlarını rasyonel olarak saptama yeteneği olmayan renksiz, şekilsiz kitlelerdir. Gerçek sanayi toplumuna dönüşememenin doğurduğu az ihtisaslaşma, işbölümü yokluğu, kapalı pazar ekonomilerinin yarattığı ekonomik hareketsizlik, sosyal yapıda statik bir görüntü sağlayacak, ekonomik çıkar çatışmalarının cılızlığı sonucu sınıf toplumu gerçekleşmeyecek ve toplum başarıya değil ünvana önem veren bir statü toplumu olacaktır.

Değişen üretim ilişkilerini yansıtan yeni toplumsal koşullar toplumda yeni patlamalar, meşruiyet krizleri, değişik iktidar ilişkileri ve yeni denge sorunları yaratmaktadır. Bu, alt yapısal değişmenin, kendine uygun üst yapı kurumları arama ve oluşturma çabasıdır.

Diktatörlük, demokratik yönetim, evrimler ve devrimler kendilerine en uygun ortamlarda gelişir ve uygulanırlar. Bir başka deyişle, bunlar kendilerini yaratan alt yapının üst yapı ürünleridir. Toplumu da kendilerine özgü bir şekilde etkileyip yön vereceklerdir. Toplumlar arasındaki bu farklılık ve değişik siyasal davranış boyutları, o toplumların değişik sosyo-ekonomik tabanlarından ötürüdür. Gene bir başka deyişle, siyasal sistemler ve bu sistemlerin içinde yer alan ve onları oluşturan siyasal davranış boyutları, o toplumun sos-

yo-ekonomik tabanının yarattığı bir üst yapı olan siyasal ve toplumsal kültürün etkisindedirler.

Davranış kalıplarının bu şekilde saptanması toplumun gelişme süreci içerisinde hangi noktada bulunduğunu da bize gösterecektir. Toplumun kurumsal yapısına bakarak hangi gelişme düzeyinde olduğunu saptayabildiğimiz gibi davranışların niteliği de bize toplumsal ve ekonomik yapı hakkında fikir verebilecektir.

Soruna böyle bir yaklaşımla eğildiğimizde toplumdaki dernekleşme oluşumunun yoğunluğu da bizi toplumun yapısı ve nitelikleri hakkında sağlam teşhislere varmaya götürebilecektir. Çünkü dernekler ancak modern bir toplum bünyesinin ürünüdürler ve bu anlamda ekonomik ve sosyal gelişmenin ölçüsü olarak ele alınabilirler.

Atomize ve çok yönlü, karmaşık bir toplumda, eş çıkarları olan kişileri bir araya getirme ve onlara dayanışma olanağı sağlayarak topluma karşı daha güçlü kılma gereği ile oluşan dernekler, böyle bir dinamizme sahip olmayan geleneksel toplumların ürünü olamazlar. Çünkü geri kalmış toplumlarda dernekleşme sürecini gerektirecek yoğun ihtisaslaşma, işbölümü ve farklılaşma gerçekleşmemiştir. Türkiye'nin geri kalmış bölgelerinde de gördüğümüz gibi, böyle bir sosyo-ekonomik ve kültürel yapıda devletle kişi arasında bulunabilecek tek tampon kuruluş «Ümmet» yapısıdır. Dinsel buyuruların kesin bir şekilde yön verdiği «Ummet» yapısı aynı zamanda «cemaat denetimini» de sağlamakta ve kişi bükülmez, hiyerarşik ve doğmatik bir ortamda tamamen dinsel kuralların etkisinde kalmaktadır.

Farklılaşma yokluğu sonucu kişinin toplum içerisinde sığınabileceği kurumların oluşmaması kişiyi ister istemez ya «Ümmet» e bağlanmaya ve sığınmaya itmiş, ya da kişi, sorunlarına çözüm bulabilmek için, var olan bu tek kuruma kendini adamıştır, ve her iki halde de kişi arzu edildiği şekilde, mistisizmin pençesine büsbütün düşmüş bulunmaktadır.

Soru 93 : Türkiye'de «Tarikatler» neden genellikle Doğu Bölgelerinde bulunmaktadırlar?

Tarikatlerin en çok doğuda ve güneydoğuda bulunmaları bir rastlantı değildir. Toplumun yalınkatlığı nedeniyle tarikatlerin kişi üzerinde en etkili olabileceği bölgeler bu farklılaşmamış, karmaşık inanç ve değerlere sahip olmayan geri kalmış bölgelerimizdir. Bu bölgelerde kişinin bir şeye ait olma ihtiyacını tatmin edici, sadakatini çekici ve sorunlarını çözebilecek başka bir kurumun olma-

ması, tarikatlere, sosyal yapı içerisinde önemli bir yer tanımaktadır. Böylece ağaların yanı sıra tarikat şeyhleri de toplum içerisinde güçlü bir durum kazanmakta ve ağalarla eş doğrultuda olan çıkarlarını, dini istismar ederek sürdürmektedirler.

Güçlerini tamamen sosyo-ekonomik düzenin gelişmemesinden ve farklılaşmamasından olan ve modern bir toplumdaki ikincil grupların yerine önem kazanan tarikatlerin ve şeyhlerin kudretlerinin nedenini İsmail Beşikçi şöyle anlatmaktaadır :

«Dinî duygulara ve dine çok değer veren halk, Tanrı'yı ve gerçeği öğrenebilmek için, Kur'anı okuyup anlayacağı yerde, şeyhlere inanmış, onlara kayıtsız şartsız teslim olarak, sözlerinden dışarı çıkmamaya başlamıştır. Öte yandan, dünya nimetlerinden yoksun ve cahil olan halk, ümidini ahirete bağlamış ve ahirete ulaşabilmek için şeyhe bir kat daha inanmıştır. Şeyhler de, halkın kendilerine olan inancıyla tarikatleri zamanla dokunulmazlığı olan kurumlar durumuna getirmişlerdir. Devlete karşı güveni olmayan veya devletten hiç bir yardım göremeyen halk, şeyhine ve tekkesinin dokunulmazlığına sığınarak, güvenliğini sağlamaya çalışmıştır. Zenginler, mallarını güvenlik altına almak için tekkelere vakıf yapmışlar, halk da şeyhin müridi olmak suretiyle, şeyhin ve tekkenin dokunulmazlığından yararlanarak Devletin taşra örgütünün ve jandarmanın ezici etkilerinden korunmaya çalışmıştır.»

Soru 94 : Gelişmemiş bölgelerimiz de kendi içlerinde sosyo-ekonomik bakımdan farklılık göstermekte midirler?

Gelişmemiş bölgelerimizin de kendi içlerinde sosyo-ekonomik farklılıklara sahip birimleri olduğu bir gerçektir. Buna bir örnek verecek olursak Çankırı, Mardin illerimizin (il hudutları itibariyle) kişi başına düşen millî gelir, sanayide istihdam edilen iktisaden faal nüfusun oranı, okuma yazma bilenlerin yüzdesi ve şehirleşme oranları bakımından Türkiye'nin geri kalmış illeri olduğunu söyleyebiliriz. Fakat Çankırı, sosyo-ekonomik özellikleri bakımından Mardin'den çok daha farklı bir yapıya sahiptir. Örneğin, Türkiye ortalaması % 48 olan okuma yazma bilenlerin oranı Çankırı'da % 40.3, Mardin'de ise % 20.1'dir. Sanayide istihdam edilen nüfusun Türkiye ortalaması 19.7 kişide 1 kişi iken bu oran Çankırı'da 1/31.6, Mardin'de 1/31.3'tür. Kişi başına düşen millî gelirin Türkiye ortalaması olan 1.777,50 TL. ise kişi başına olarak Çankırı'da 1.312,00 TL., Mardin'de ise 1.244,00 TL'dır. Şehirleşmede ise Türkiye ortala-

masına göre her 6.2 kişiden biri 10.000 ve daha yukarı nüfuslu yerlerde yaşarken bu oran Çankırı'da 11.7, Mardin'de ise 8.6'dır.

Gerçi Çankırı'da kişi başına düşen millî gelir Mardin'e oranla bir parça daha yüksektir ama her ikisi de Türkiye ortalamasının oldukça altındadırlar. Tarımda ve sanayide istihdam edilen nüfus oranları hemen hemen aynıdır ama Çankırı okuma yazma bilenler oranında Mardin'i bir hayli geri bırakmıştır. Çankırı ile Mardin arasındaki asıl önemli farklılık toprak düzeni ve şehirleşme oranlarındadır. Çankırı'nın toprak düzeninin özgür küçük çiftçi mülkleri olarak belirlenmesi ve çok düşük şehirleşme oranı nedenleri ile, Mardin'in daha çok şehirleşmiş fakat toprak dağılımı ve ekonomik düzen bakımından «ağa» ve «şeyh» denetimi altında bulunan toplumsal yapısı, her iki İl'in dinsel katılma sürecini etkileyebilecek en önemli iki unsur görüntüsündedir.

Soru 95 : Gelişmemiş bölgelerimizin kendi içlerindeki bu farklılık, dinsel davranış ve tutumlar üzerinde değişik yönlerde etki sağlayabilecek nitelikte olabilir mi?

Belirtilmiş olduğu gibi Mardin'deki ağalık ve şeyhlik kurumlarını yaşatacak bir toprak düzeni Çankırı'da var olmadığı için Çankırı'nın tarım yapısına küçük çiftçi hâkim olmuş durumdadır. Ağalık kurumunu ortadan kaldıran böyle bir toprak düzeni Mardin'de olduğu gibi geleneksel ve hiyerarşik bir sosyal yapıyı korumaya yönelmiş sosyal ve siyasal güçleri de ortadan kaldırmış olmaktadır.

Bu nedenle Çankırı'lı köylüler egemen sınıfların, geleneksel kültür yapısını korumak çabalarından arınmış olmakta ve Mardin'deki yurttaşlarından daha özgür bir durumda bulunmaktadırlar. Bu nedenle din onların üzerinde, egemen sınıfların elinde tutucu bir unsur olarak etkili olamamaktadır. Ama, hâlâ farklılaşmamış bir tarım yapısını da değiştiremedikleri için değer ve inançlarında da geleneksel tutkulardan kurtulamamış olduklarını varsaymak mümkündür. Çankırı'daki ya da o nitelikteki başka İllerimizdeki dinsel katılmanın nedeni, coğrafî bakımdan parçalanmış, az farklılaşma, ve bu nedenle hâlâ geleneksel kültür kalıplarına sahip bir köylü toplumunun doğal ihtiyaç olarak gördüğü dinsel inanç ve bağlılıklara saplanmış olması olasılığındadır. Burada kurumlaşmış dinsel faaliyet, büyük sosyo-ekonomik eşitsizlikler olmadığı için, ne egemen sınıfların elinde bir güç, ne de yoğun kapitalist gelişme yokluğunda, kendilerini ezip sömüren bir gelişme sürecine karşı dire-

nen bir küçük burjuva azınlığın elinde bir kurtuluş bayrağıdır. Çankırı'da din, az gelişmişliğin ve kırsal ekonomi düzeninin değiştiremediği bir kültür yapısının topluma kabul ettirdiği bir gelenektir. Belki de din, aynı zamanda fakirliğin ve az gelişmişliğin bu bölgenin köylüsünde yarattığı umutsuzluğu ve maddî ıstırabı dindirici, kanaatkârlık ve tevekkül sağlayıcı bir unsur olarak da benimsenmektedir.

Soru 96 : Varsayım III : Türkiye'nin geri kalmış, fakat mülkiyet dağılımının oldukça eşit olduğu bölgelerinde, din yalnızca kültür yapısından oluşan ve hiç bir gayeye hizmet etmeyen bir unsur mudur?

Din'in Türkiye'de değişik sosyo-ekonomik nitelikteki bölgelerde gördüğü farklı görevlerin yanı sıra bir de tamamen kültür yapısına bağlı olarak egemen değer halinde bulunduğu bölgeler olabilir. Çankırı örneğinde görülmüş olduğu gibi, geri kalmış, kırsal ekonominin hâkim olduğu, kendi içine kapalı toplumsal bünyelerde din, çok yönlü olmayan ve bu nedenle de farklı değer ve çıkarlar sağlamamış bulunan sosyo-ekonomik koşulların egemen kıldığı tek değer ve inanç sistemi olarak bilinmektedir. Toprakların oldukça eşit olarak bölünmesi nedeni ile, toplum içerisinde çok yoğun ekonomik çıkar ayrılığı olmadığı zamanlar bu geleneksel dinsel kültür, ayrıca bir zümrenin çıkarlarını korumada da yardımcı olmamakta ve bu nitelikteki toplumlarda din, halkın, yaşamında bulduğu tek değer sistemi olarak benimsenmekte ve sayılmaktadır. Tamamen değişim yokluğunun bir sonucu olan bu durum genellikle toprak gelirlerinin çok sınırlı olduğu fakat hiç olmazsa kapalı toplum yapısı içinde sömürünün nisbeten az oluşu nedeniyle çıkar farklarının yoğunlaşmadığı, kırsal kültürü kıramamış bölgelerimizde görülmektedir.

Bu duruma göre Türkiye'de örgütlenmiş dinin en az üç ayrı sosyo-ekonomik kaynaktan beslendiğini ve her üç alanda da değişik amaçlar ve görevler taşıdığını önerebiliriz.

Soru 97 : Din, soru 96'da belirtildiği anlamda bağımsız bir değişken midir?

Konaat oluşumu, davranış ve tutumlar, endüstriyel bir toplum-

da, gelişmekte olan bir toplumda ve feodal bir tarım toplumunda başka başka olacaktır. Değişme yokluğunun, ilkel tekniğin, yatay ve dikey toplumsal hareketsizliğin, tarımsal üretimin, feodal ve siyasal yapının, geniş aile düzeninin, kaderci zihniyetin hâkim olduğu toplumlarda, genel ve siyasal kültür de bu unsurların getirdiği nitelikte olacak ve toplumun siyasal davranışına geleneksel bir taban sağlayacaktır. Oysa gelişmiş bir ekonomi ve teknolojinin hâkim olduğu, kesin işbölümü yapılan, iktidarın paylaşıldığı bir siyasal yapısı olan, dikey ve yatay hareketliliğin yoğun, bölgesel ve mahallî ilgi ve çıkarların ulusal düzeye çıktığı toplumlarda siyasal ve sosyal davranışın çok daha karmaşık olduğu görülmektedir.

Değişik toplumsal koşulların değişik siyasal davranışlar oluşturmasını açıklayabilmek için sorunu daha ayrıntılı bir şekilde ele almamız ve siyasal davranışı etkileyen unsurlara, kültür boyutlarına ve bireyle toplum arasındaki ilişkilere ayrı ayrı inmemiz gerekmektedir. Çünkü her toplum değişik sosyo-ekonomik yapısı nedeniyle kendine özgü davranış kalıplarına sahiptir.

Siyasal kültür, toplumun geleneklerinin, toplum kurumlarının ruhunun, vatandaşlarının arzu ve ortak çıkarlarının ve liderlerinin siyasal stilinin yalnızca rastlantı bir tarihî tecrübe sonucu olmayıp, anlamlı bir bütün olarak birbirlerine uymaları, açık bir ilişkiler ağı meydana getirmeleriyle belirmektedir.

Siyasal kültür, bu anlamda, siyasal davranışı belirleyen çok önemli bir etkendir. Siyasal kültür ve onu tamamlayan çocukluktan kalma değerler, tahsil, çevre, kütle haberleşme gibi faktörlerle belirlenen Siyasal Sosyalizasyon, toplumun alt yapısal niteliklerini yansıtan üst yapısal kurumlardır. Toplumdaki siyasî yapı ve kurumlar bunlardan bağımsız olarak gerçekleştirilemez. Yani siyasal davranış siyasal kültürün ve sosyalizasyonun bir ifadesi olarak belirir ve bu ifadeye cevap olarak siyasal ve sosyal kurumlar meydana gelirler. Bu anlamda toplumdaki kurumlar ve örgütler, toplumun çevreyle olan ilişkileri sonucu oluşan siyasal kültürünün talep ve amaçlarına hizmet etmek için meydana gelmektedir.

Bu açıklamanın ışığı altında, mahallî kültürün bir unsuru olarak yaşıyan dinsel inanç ve değerlerin, kültür yapısının çevreden bağımsız gelişmeyeceği gözönünde bulundurularak, bu anlamda da bağımsız bir değişken olamıyacağı iddia edilebilir.

SONUÇ

Soru 98 : Türkiye'de 1970'lerde İslâmcı akımlar, eskiye kıyasla, nicelik olarak nasıl bir görüntü sunmaktadırlar?

Toplum ile din arasındaki ilişkiler için kesin olarak saptanılmaya çalışılan durum, toplumun dini ya da dinin toplumu belirlediği ve oluşturduğu değil fakat her ikisinin de belirlenme ve oluşma yönünde, birbirleri üzerinde etkili olduklarıydı. Bu anlamda dinsel duyguları doğuran beşerî ihtiyaçlardır ve beşerî ihtiyaçları da üretim koşulları besler. Toplumsal bünyeden oluşan beşerî ihtiyaçlara bir cevap olarak beliren dinsel duygu ve inançlar da toplumsal bünyeyi kendi doğrultularında etkileyecekler ve kendilerini yaratan ortamı sürdürmeye çalışacaklardır.

Bu etki-tepki ilişkisi Osmanlı ve Cumhuriyet dönemleri açısından örneklerle anlatılmak istenmiştir. Yine üzerinde önemle durulmak istenen bir konu artık kapitalist gelişmeye iyiden iyiye açılmış bir Cumhuriyet Türkiyesinin yakın zamanlarında din ile toplum arasındaki bu etki-tepki ilişkisinin bütün bir toplumsal yaşantıyı yörüngesinde tutacak kapsayıcılığını artık yitirmiş olduğudur. Bu görüş, Türk toplumunun gelişme ve farklılaşmasının üst yapıdaki yansıması olan dernekleşme ve kurumlaşma sürecindeki gelişme ile güç kazanmaktadır. İşbölümü ve ihtisaslaşmanın yoğunlaşması ile farklılaşan bir toplumsal bünyenin ürünü olan dernekleşme sürecinin Türkiye'deki gelişiminde gerçi din derneklerinin çok önemli bir rolü görülmektedir. Fakat farklı bir sosyal yapıda gelişme ve modernleşme yolunda olan bölgelerimizde, eskiden olduğu gibi, din toplum yaşantısı üzerinde artık bütünüyle egemen bir unsur olmaktan çıkmıştır. Bunu başka bir araştırmada saptamış olduğum Tür-

kiye'deki dernekleşme sürecinde din derneklerinin sahibi olduğu % 28,4 hisseden anlamak mümkündür. Bu demektir ki gelişme ile toplumun kültür yapısı da farklılaşmış ve değişen sosyo-ekonomik koşullar sonucu beliren pluralist bir yapı, kişinin toplumda din kurumu dışında sadakatini çekecek ve ihtiyaçlarını tatmin edecek yeni kurumlar yaratmıştır. Dernekler arasında önemli bir yer işgal eden din dernekleri gerçi gene toplumda ihtiyaçları tatmin eden ve sadakati çeken en önemli kurum durumundadırlar.

Soru 99 : 1970'lerin Türkiye'sinde, ekonomik çıkarları yansıtan dinci akımların toplumsal nedenlerini kaba çizgileriyle nasıl özetleyebiliriz?

Türkiye'de ekonomik çıkarları yansıtan İslâmî akımların nitelikleri kaba çizgileriyle iki ana sosyo-ekonomik modelin ürünü olarak saptanabilir. 1970'lerde Türkiye'deki bu iki değişik düzeydeki dinsel hareketliliği şu şekilde önerebiliriz :

a) D.P. iktidarının plansız ve rasgele uyguladığı enflasyonist kalkınma girişimi sırasında altın devirlerini yaşayan küçük tacir, çiftçi ve esnaf, 1960'lardan sonra büyük imalâtın, büyük makineli ziraatın, ticaret hayatını denetim altına almaya başlayan büyük firmaların ve büyük girişimci lehine işleyen kredi politikasının ezici baskı ve rekabetine karşı koyamaz olmuş, ülke ekonomisindeki sağlam ve dokunulmaz sandıkları yerlerini giderek kaybederken, mutlu yaşantılarıyla birlikte itibarlarını ve statülerini de yitirmişlerdir. Durgun ve farklılaşmamış bir toplum düzeni içinde, her sabah besmele ile dükkânlarını açıp akşama kadar Allah ne verdiyse kazanan, yaptıkları çömleklerin, yemenilerin ve bakır kapkacağın bilmem nerdeki alüminyum ya da plastik sanayilerinin rekabetiyle sürüm görmeyeceğinden bir korkusu olmayan bu insanlar, ilk önceleri kendi lehlerine işleyen kapitalistleşme sürecinin, birden aleyhlerine dönerek düzenlerini yıktığını ve kendilerini karmaşık ve hızla değişen bir ortamda birer yabancı gibi bırakmakta olduğunu görünce, atalarının da her başları sıkıştıkça yaptıkları gibi, İslâmcı eylemlere dört elle sarılmışlardır. İslâmî düzen, herkesin yerli yerini bildiği, hiyerarşik ve durgun bir toplum yapısını korumaya yönelmiş bir ekonomi ve hukuk düzeni sağladığı için, bir kısım küçük burjuvanın düzensizliğe, adaletsizliğe ve ahlâksızlığa bağladığı bu kapitalist değişime set çekecek ve düzeni üç buçuk vurgun-

cunun (Büyük Burjuvazi) elinden kurtarıp halkın ve hakkın düzeni haline dönüştürebilecek yetenekte görülmektedir. Yaşantılarını sarsan ve kendilerini ekonomik bakımdan sömüren kapitalist gelişmi, tamamen bir soysuzlaşma, normsuzlaşma ve gâvurlaşma olarak gören Türk İslâmcıları ancak Tanrının adaletini topluma indirdikleri gün toplumu kurtarabileceklerine inanmaktadırlar. Bu inançlarında da yanılmamaktadırlar. Çünkü İslâmî ilkelerle yönetilecek bir toplum kendi ekonomik çıkarlarını koruyacak, durgun, yatay ve dikey sosyal hareketliliğin olmadığı bir toplum olacaktır. Bu anlamda Türk İslâmcıları Türkiye'de ekonomik bilinçlerine en fazla sahip gruplardan biridir.

b) Öbür yandan Türkiye'nin az gelişmiş, durgun, farklılaşmamış ve bir örnek yaşamını sürdüren bölgelerinde din başka bir fonksiyon görmektedir. Ekonominin hemen hemen bütünüyle tarıma dayandığı bu bölgelerde, toprakların çok büyük bir kısmının çok küçük bir azınlığa ait olması nedeniyle ekonomik ve sosyal yaşantıda egemenlik, üretim ilişkilerini kontrol eden bu azınlığın ellerinde toplanmış ve ekonomik egemenlik bu azınlığa siyasal egemenliği de kazandırmıştır. Bu durgun ve farklılaşmamış sömürü düzenini muhafaza etmek bu bölgelerin egemen sınıflarının çıkarları bakımından gereklidir. Bu bölgelerin halkı ihtisaslaşma ve işbölümü yokluğu nedeni ile kapalı pazar ekonomileri içerisine hapsedilmiş ve bir örnek bir yaşantının oluşturduğu geleneksel ve kaderci bir kültür yapısının uyuşturucu değer ve inançlarını kıramamışlardır.

İşte bu bölgelerdeki egemen sınıfların statükoyu koruma çabalarına farklılaşmamış toplum düzeninin üst yapısı olan bu kültür yapısı yardımcı olmaktadır. Geleneksel bir kültür yapısında Din'in aldığı yerin önemi düşünülürse, geri kalmış bölgelerin, egemen sınıfların sömürü düzenini sürdürmek için dinden nasıl yararlandıkları anlaşılır.

Ayrıca gelişim yokluğu nedeniyle çoğulcu bir toplumsal yapıda görülen kurumların bulunmaması, yani ikincil gruplara sahip olunmaması, bu geri kalmış bölgelerde halkın bağlılığını ve ilgisini tarikatlere yöneltmiş; halk, çıkarlarını ve toplum hayatında karşılaştıkları sorunlarını bu tarikat yapılarında arama ve çözme alışkanlığını edinmiştir. Bu durum, toprak ağalarının yanı sıra toplumda tarikat şeyhlerine de ayrıcalıklı bir statü kazandırmış ve bu egemen zümreler statükonun devamını sağlamak için geleneksel kültürü sürekli olarak beslemişlerdir.

Soru 100 : Türkiye'de dinsel akımların geleceği ne olabilir?

Sonuç olarak şunu söylemek mümkündür ki Din, Türkiye'de toplumdan soyutlanmış, yabancılaşmış, gelişime ayak uyduramayan, tek örnek çevreleri nedeniyle sosyal bakımdan güdük kalmış kişiler tarafından benimsenmektedir. Din eylemcisi bir kişide kaçınılmaz olarak bulduğumuz «otoriter kişilik», bu tek örnek sosyo-ekonomik çevrenin kişilik üzerindeki etkisinin bir sonucudur. Din bir umacı değildir. Kendi başına, gerici bir inanç sistemi olduğu da iddia edilemez. Fakat ekonomik ve toplumsal çıkarları nedeniyle toplumu geri götürmeye çalışanların ya da toplumu olduğu yere bağlama çabasında olanların elinde gerici bir unsur haline dönüşmektedir.

Demokratik bir süreç içerisinde kalkınan bir ülkenin çocukları olarak, modernleşme sürecinin kaçınılmaz olarak yarattığı bunalımlar sonucu, ortak gaye ve hedefler yolunda kaybettiğimiz yurttaşlarımızı tekrar topluma ve kalkınma sürecimize kazanmak en büyük ülke görevi ve sorumluluğumuz olmalıdır. Bunu sağlamak için de sanayileşmenin ve kalkınmanın şaşkınlık ve burukluk yaratan ilk dönemlerini hızla aşmamız gerekmektedir. Türkiye millî bir sanayi toplumu olup toprak sorununu da çözümlediği zaman, din'in siyasal önemini yitirip Tanrıyla kul arasında özel bir bağ durumuna gireceğinden hiç birimizin şüphesi olmamalıdır.

Ekonomik gelişme, yarı feodal ilişkileri kırdıkça, herkese iş, herkese ekmek ve herkese güvenilir yarınlar sağladıkça, bugünün nurculari, Süleymancıları, yarınki gelişmiş sanayi toplumumuzda, cumhuriyetçi ve laik düzenimize yeniden kazandıracağımız yurttaşlarımız olacaklardır.

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ

		Sayfa
Soru 1	Toplumumuzda din sorunu hangi açıdan ele alınmalıdır?	5
Soru 2	Din, idealist tanıma göre, maddeyi oluşturan bir alt yapı kurumu mudur?	6
Soru 3 :	Din bir ideoloji midir?	6
Soru 4	Din, maddeci tanıma göre, sosyo-ekonomik yapının oluşturduğu bir üst yapı kurumu mudur?	9
Soru 5	Dinin bağımsız bir değişken olarak tanımı nasıl yapılır?	12
Soru 6 :	Din ile toplum karşılıklı bir etki-tepki ilişkisi içinde midirler?	12
Soru 7	Geleneksel bir toplumdan ne anlıyoruz?	13
Soru 8	Geleneksel bir toplumda dinin rolü nedir?	14
Soru 9	Dinin geleneksel toplumlarda «fonksiyonu», «kitlelerin afyonu» olmak mıdır?	15
Soru 10	Modern ve farklılaşmış bir toplumdan ne anlıyoruz?	15
Soru 11	Modernleşen bir toplumda dinin rolü zayıflayacak mıdır?	17
Soru 12	İslâm dininin en belirli özelliği nedir?	18
Soru 13	İslâm dini bu özellikleri ile ne tür bir toplum yapısının doğal ideolojisi olur?	18
Soru 14 :	Türkiye'de din ve siyaset konusuna neden Osmanlı İmparatorluğu dönemiyle girmekte yarar görüldü?	19

I. BÖLÜM

EMPERYALİZME AÇILMADAN ÖNCE OSMANLI TOPLUMU VE DİN

Soru 15 Osmonlı toplumunda neden emperyalizme açılmo öncesi ve sonrası ayırımını yapıyoruz? 21

Soru 16 19. yüzyıl başlarına kadar Osmanlı toplumunda siyasal ve sosyal yapı nasıldı? 22

Soru 17 : Osmanlılar Batı Avrupa toplumlarında gerçekleşen sanayi devrimine neden yönelemediler? 22

Soru 18 Osmanlı toplumunda tarımda kapitalizme geçişl önleyici ne gibl sınırlandırmalar vardı? 23

Soru 19 : Osmanlı sanayiinde kapitalist bir aşamaya ulaşmayı önleyen ana unsurlar hangileridir? 24

Soru 20 : Osmanlı toplumunda ticaret sektöründeki gelişmeyi önleyici ne gibi sınırlandırmalar vardı? 24

Soru 21 : Siyasal ve ekonomik egemenliğin tek elde bulundurulması Osmanlı siyasal ve sosyal kurumlarını nasıl etkilemiştir? 25

Soru 22 : Osmanlı İmparatorluğunda, burjuva devrimlerini gerçekleştirmiş batı toplumlarındaki ikinci kuruluşların yerini «Ümmet» mi almıştır? 26

Soru 23 : Sanayi devrimlnin gerçekleştirilmemiş olması, Osmanlı Iktidar yapısı ve siyasal davranışında, İslâm dininin egemen olmasını sağlayan başlıca etken midir? 27

II. BÖLÜM

EMPERYALİZME AÇILDIKTAN SONRA OSMANLI TOPLUMU VE DİN

Soru 24 : Kanuni Sultan Süleyman'ı yanıltan gerçek neydi? ... 29

Soru 25 Osmanlı toplumunda sanayileşmeyi önleyen koşullar İngiltere'de nasıl yıkıldı? 30

Soru 26 : Osmanlı İmparatorluğunu duraklama ve gerileme devirlerine iten etkenler nelerdir? 32

Soru 27 «Laissez - Faire» nasıl bir ekonomik ve siyasal gelişmenin felsefesidir? 33

Soru 28 «Laissez Faire»ci akım Osmanlı toplumunu neden etkilemiştir? 35

Soru 29 : Batıya açılma sonucu Osmanlı İmparatorluğundaki sosyal sınıflar nasıl bir değişim göstermişlerdir? 37

Soru 30 : Osmanlı mültezimleri ve tüccarları ile batılı sanayiciler arasındaki çıkar birliği neye dayanmış ve Osmanlı toplumunu nereye götürmüştür? 38
Soru 31 : Batı emperyalizmine, Osmanlı İmparatorluğunun 1838 Ticaret Sözleşmeleri ile verdiği tavizler nelerdir? 39
Soru 32 : Osmanlı - Batı Avrupa ticaret sozleşmelerinin ekonomik sonuçları ne olmuştur? 41
Soru 33 : 1838 Ticaret Sözleşmelerinin siyasal sonuçları nedir? 43
Soru 34 1838 Ticaret Sözleşmelerinin toplumsal sonuçları ne olmuştur? 43
Soru 35 Batı Emperyalizmine açılma yoğunlaştıkça, ekonomik ilişkileri ve sömürüyü pekiştirecek ne gibi uygulamalara geçilmiştir? 46
Soru 36 : Batıya açılma Osmanlı toplumunun sosyal görüntüsüne neler getirmiştir? 47
Soru 37 Kültür ikileşmesi nedir ve Osmanlı toplumunu ne yönde etkilemiştir? 48
Soru 38 Emperyalizme açılma döneminden sonra İslâm dininin Osmanlı toplumundaki fonksiyonu değişmiş midir? 49
Soru 39 Düzenin yabancılaşması muhalefet hareketlerini neden dinsel bir tabana oturtmuştur? 50
Soru 40 Yeni Osmanlı hareketinin sınıfsal kaynağı ne idi? 50
Soru 41 Yeni Osmanlılar toplum sorunlarına ne gibi dinsel çözümler getirmek istemişlerdir? 52
Soru 42 Yeni Osmanlı hareketi sorunlara çözümü neden dinde aramıştır? 52
Soru 43 : Yeni Osmanlılar aradıkları çozüm yollarında neden başarısız olmuslardır? 53
Soru 44 : Jön Türk hareketi çözüm yollarını neden Yeni Osmanlılar kadar dinde aramamıştır? 54
Soru 45 : 31 Mart neye hizmet etmiştir? 55
Soru 46 : Kurtuluş Savaşımıza karşı dinsel propaganda neden yer yer başarılı olmuştur? 55
Soru 47 : Osmanlı toplumunda din hakkında sonuç olarak ne söyleyebiliriz? 56

III. BÖLÜM

TÜRKİYE'DE TEK PARTİLİ DÖNEM VE DİN

Soru 48 : Cumhuriyetin ilk yıllarında Türk toplumunun sosyal iktidar yapısı nasıldı? 58

Soru 49 : Cumhuriyetle birlikte batılaşma yolunda gerçekleştirilen devrimler özetle hangileridir? 59
Soru 50 Ulusal egemenlik ilkelerinin sağlanmasının toplumsal sonuçları neler olmuştur? 60
Soru 51 Cumhuriyetin ilk yıllarında İslâmcı başkaldırma hangi sosyo-ekonomik nedenlere dayanmaktadır? 60
Soru 52 İslâmcı başkaldırmanın 1950'lere kadar uzanan belli başlı niteliği nedir? 61
Soru 53 Çok partili hayata geçiş denemeleri neden başarısız olmuştur? 62
Soru 54 1950'lerde «Halk» ile «İslâmcılar» arasında bir ayırım yapmak gereği doğmuş muaur? 63
Soru 55 1950'lere kadar toplumsal düzenin günahlarının tek sorumlusu olarak neden bürokrasi görülmüştür? ... 63
Soru 56 1945'lerde değişen dünya koşullarının Türkiye'deki siyasal sonuçları ne olmuştur? 64

IV. BÖLÜM

TÜRKİYE'DE ÇOK PARTİLİ DÖNEM VE DİN

Soru 57 Bürokrasinin ve C.H.P.'nin geleneksel şanssızlığı nedir? 65
Soru 58 D.P.'nin ilk yıllarında iktidar ile dinci cephe arasındaki dostluk diyaloğu nasıl kurulmuştu? 66
Soru 59 D.P. ile dinci cephe hiç çatışmadı mı? 67
Soru 60 D.P.'nin başarısının temelinde ne yatmaktadır? ... 67
Soru 61 D.P. iktidarının ilk yıllarında ekonomik gelişmenin sayılarla tanımı nedir? 68
Soru 62 D.P. iktidarının çöküşü hangi toplumsal nedenlere dayanmaktadır? 69
Soru 63 27 Mayıs dinci cepheyi ne yönde etkilemiştir? 70
Soru 64 Adalet Partisi Demokrat Partinin bir devamı mıdır? 71
Soru 65 1960 sonrası ekonomik gelişme toplumsal güç dengesini nasıl etkilemiştir ve küçük burjuva neden tedirgin olmaktadır? 72
Soru 66 : 1965'lerden sonra sanayi burjuvazisinin durumu ne ölçüde güçlenmiştir? 73
Soru 67 Küçük sanayi burjuvazisinin yanı sıra küçük tarım burjuvazisi de ezilmekte midir? 74
Soru 68 Kapitalist gelişmeye karşı direnişin İslâmcı içeriği nedir? 74
Soru 69 Kapitalist gelişmeye karşı İslâmcı akım yalnızca ekonomik nedenlere mi dayanmaktadır? 75

Soru 70 Yabancılaşma nedir ve dinsel akımlar üzerinde etkisi ne olabilir? 76
Soru 71 Toplumumuzda dinin kişilik bunalımlarını çözmedeki rolü nedir? 77
Soru 72 Statü kaybı ve proleterleşmenin dinsel akımlar üzerindeki etkisi ne olabilir? 77
Soru 73 1970'ler Türkiye'sindeki İslâmcı akımlarla 19. yüzyıl Osmanlı toplumundaki Yeni Osmanlı akımları arasında sosyolojik bir benzerlik var mıdır? 78
Soru 74 : Otoriter kişilik nedir ve dinsel akımlar üzerinde etkisi ne olabilir? 80
Soru 75 Millî Nizam Partisi kimlerin temsilcisiydi? 80
Soru 76 «İslâmcılar»la «Milliyetçi Toplumcu»lar arasındaki sosyolojik ayniyet nedir? 81
Soru 77 «İslâmcılar»la «Milliyetçi Toplumcular» arasındaki fark nedir? 81
Soru 78 Sağdaki solcular kavramı nedir? 81
Soru 79 1970'lerin Türkiye İslâmcıları muhafazakâr Meşrutiyet İslâmcılarından temelde nerede ayrılmaktadırlar? 82
Soru 80 *Türkiye'de dinsel akımlar yalnızca kapitalist gelişmeye tepki olarak mı oluşmaktadır?* 83

V. BÖLÜM

TÜRKİYE'DE DİNSEL AKIMLAR ÜZERİNE VARSAYIMLAR BULGULAR

Soru 81 Türkiye'de dinsel akımlar tek bir sosyo-ekonomik kaynaktan mı oluşmaktadır? Bu konuda varsayımlarımız ne olabilir? 85
Soru 82 Türkiye'de gelişmiş bölgeler ile gelişmemiş bölgeler arasındaki sosyo-ekonomik dengesizlik sayılarla nasıl saptanılır? 86
Soru 83 Büyük ölçüde tarıma dayanan az gelişmiş bölgelerimiz, bu alanda nasıl bir görünüm vermektedirler? 88
Soru 84 Bu bölgeler arası sosyo-ekonomik farklılıklar kişilerin din konusundaki davranışlarını nasıl etkileyecektir? 89
Soru 85 Gericiliğin sosyolojik tanımı nedir? 90
Soru 86 Varsayım I: Türkiye'nin gelişen ve modernleşen bölgelerinde İslâmcı akımlar değişime ve farklılaşmaya karşı koyan «Gerici» bir ideoloiiyi içermektedir. İslâm, bu anlamda, bir kısım ezilen sınıf ve tabakaların umdukları kurtuluş müjdecisi midir? 91

Soru 87 Türkiye'nin gelişen bölgelerinde dinsel eylemler ile küçük üretici ve esnaf arasındaki ilişki ne yöndedir? 92
Soru 88 : Muhafazakârlığın tanımını nasıl yapabiliriz? 93
Soru 89 Varsayım II: Türkiye'nin geri kalmış, durgun bölgelerinde İslâm dini statükoyu korumaya yarayan «Muhafazakâr» bir ideoloji olarak önem kazanmaktadır. İslâm, bu anlamda, ağaların ve şeyhlerin ekonomik ve toplumsal düzenlerini koruyan bir «Afyon» mu olmaktadır? 94
Soru 90 : İslâm dini ve kültürü «statüko»yu korumaya çalışanlar yararına «tevekkül» ve «sabır» öneren niteliklere sahip midir? 95
Soru 91 : Din, gelişmiş bölgelerimizde de egemen sınıflara hizmet etmekte midir? 96
Soru 92 Ümmetin önemi nereden gelmektedir? 97
Soru 93 Türkiye'de «Tarikatlar» neden genellikle Doğu bölgelerinde bulunmaktadırlar? 98
Soru 94 : Gelişmemiş bölgelerimiz de kendi içlerinde sosyo-ekonomik bakımdan farklılık göstermekte midirler? 99
Soru 95 : Gelişmiş bölgelerimizin kendi içlerindeki bu farklılık, dinsel davranış ve tutumlar üzerinde değişik yönlerde etki sağlayabilecek nitelikte olabilir mi? 100
Soru 96 : Varsayım III: Türkiye'nin geri kalmış fakat mülkiyet dağılımının oldukça eşit olduğu bölgelerinde din yalnızca kültür yapısından oluşan ve hiçbir gayeye hizmet etmeyen bir unsur mudur? 101
Soru 97 : Din, Soru 96'da belirtildiği anlamda bağımsız bir değişken midir? 101

SONUÇ

Soru 98 Türkiye'de 1970'lerde İslâmcı akımlar, eskiye kıyasla nicelik olarak nasıl bir görüntü sunmaktadırlar? 103
Soru 99 : 1970'lerin Türkiye'sinde, ekonomik çıkarları yansıtan dinci akımların toplumsal nedenlerini kaba çizgileri ile nasıl özetleyebiliriz? 104
Soru 100 : Türkiye'de dinsel akımların geleceği ne olabilir? 106

Ahmet Yücekök 1942'de Ankara'da doğdu. İlk öğrenimini Ankara'da, orta öğrenimini İstanbul'da İngiliz Erkek Lisesi'nde, yüksek öğrenimini de İngiltere Leeds Üniversitesi'nde siyasal bilim dalında tamamladı. 1967 Ekiminde Siyasal Bilgiler Fakültesi Siyasal Davranış kürsüsüne asistan olarak girdi. 1971'de «Türkiye'de Örgütlenmiş Dinin Sosyo-ekonomik Tabanı» konulu teziyle doktorasını verdi. Askerlik nedeniyle 1973'te ayrıldığı üniversiteye yedi yıl sonra döndü. Bu arada politika, belediyecilik, bürokrasi ve gazetecilik alanlarında çalıştı. 1981'de «Toplum-Kurum İlişkileri Açısından Türkiye'de Parlamentonun Evrimi» konulu teziyle doçent oldu. Halen Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde lisans düzeyinde «siyaset sosyolojisi» ve lisansüstü düzeyde de «Parlamantarizm» ve «din ve siyaset» derslerini vermektedir.

KDV dahil
250.000 TL